

İçindekiler Tablosu

<u>Tarihi Zemin</u>	2
<u>Bimarhaneler</u>	13
<u>Tımarhaneler</u>	16
<u>Cüzzamhaneler</u>	17
<u>Körhaneler</u>	18
<u>Cerrahaneler</u>	18
<u>Eczahaneler</u>	19
<u>Medreseler</u>	23
<u>Dipnotlar</u>	35

Yrd. Doç. Dr. Yağmur SAY

Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Tarihi Zemin

Türk tarihi içinde sağlık hizmetlerini ve sağlık kurumlarını çok eski dönem ve bölgelere götürmek mümkündür. Orta-Asya Türk boylarında hastaların tedavi edildikleri bilinmektedir. Bu dönemde hastalar önce diğer çadırlardan ayrı bir çadıra konup iyi oluncaya veya ölünceye kadar diğer sağlıklı insanlardan tecrit edilmişlerdir. Bu hastaların tedavisini kam¹ denilen kişilerin yaptığı ve hasta çadırına sadece bu hekimlerin girdikleri anlaşılıyor. Bu çadırların hasta çadırları olduğunu anlatmak amacıyla çadırın önüne bir mızrak ya da bir bayrak dikildiğini de biliyoruz.

İslam'ın doğuşuyla Ortaçağ'a hakim bir İslam tababet kültürü ortaya çıkar. Bunda Türklerin rolü küçümsenemeyecek kadar büyüktür. Bu tababetin esasını bir anlamda Hz. Muhammed'in hadislerinden de kaynak bulan, özellikle koruyucu hekimliğe ait "Tıbb-ı Nebevi" adı ile anılan bilgiler kümesi oluşturur.

İslam tarihinde ilk dârü'l-merza, Emevi Halifesi I. Velid tarafından H. 86 M. 706 tarihinde Şam'da kurulmuştur. Yine Emeviler devrinde Fustat'ta Zükakü'l-Kanâdil Bimaristanı yapılmıştır. Abbasiler devrinde Harunu'r-reşid (170-193) Bağdad'da, El-Muntasır Billah Ebu Cafer Mansur (623-640) Mekke'de bimaristanlar kurmuşlardır. Bu bimaristanlar hekim yetiştiren müesseseler (Dârü't-tıb) olmuşlardır. Bundan sonra da Türk tarihinde pek çok sağlık kurumu kurulmaya devam etmiştir. Örneğin; Mısır'da bir Türk devleti kuran Ahmed b. Tolun (259-872) Kahire'de bir cami, iki hamam ve bir hastahane tesis etmiştir. Bu külliyyede, tıp eğitiminin yapıldığı büyük İslam hekimlerinden Muzafferüddin Mahmud Elemşâtî (D. 810)'nin burada reisü'l-etibba olarak ders verdiği bilinmektedir. Bundan başka Türk devlet adamlarından Emir Ebu'l-Hasan Yahkum Bağdad'da, Atabekler Bağdad'da, Atabeklerden Nureddin Mahmud (544-1154) Halep'de, Suriye Selçuklularından Emir Alemüddin Sencer Kerek'de, Tutuş'un oğlu Dukak Şam' da, Eyyubilerden Salahaddin Yusuf (571-1181) Kahire'de ve İskenderiye'de, Sultan Alaeddin Kudüs ve Akkâ'da bimaristanlar tesis etmişlerdir. Karahan Hakanı Tomgaç, Buğra Han, Ebu İshak, İbrahim ibn-i Nasır'ın (1051-1068) Semerkand'da tesis ettiği hastahanelerden vakfiyesinde bahsedilmektedir. Bunların yanında Memluklerden Emir Seyfeddin Ebu Hasan Ali b. Yusuf (653-1255) Kaymer'de, Sultan Kalavun (683-1284) Kahire'de, Ebu Bekir Razi'nin hekimlik yaptığı Rey şehrinde Abdülmelik b. Osman Nişabur'da, Sultan Olcayto'nun veziri Reşidüddin Fazlullah'ın yaptırdığı bimaristanların yanı sıra, Artuklulardan Necmeddin Gazi'nin (516-1122) kardeşi Eminüddin Mardin'de, Selçuklu hükümdarı Alp Arslan'ın veziri Nizamü'l-mülk (1063-1092) Silvan'da bimaristanlar tesis etmişlerdir.²

Selçuklular döneminde Türk tıp terminolojisinde hasta bakılan müesseseye genellikle "Şifahane" veya "Maristan" denilmiştir. Bu arada "Darüşşifa" da hem Selçuklu hem de Osmanlı dönemlerinde kullanılan bir diğer tabirdir. Farsça bir kelime olan maristan; sıhhat yeri, bimar ise; sıhatsız anlamına gelir. Böylece zamanla bimaristan; sağlığı yok olmuş, kişilerin yattığı yer yani hastane anlamında kullanılmış ve son zamanlarda bimarhane, bimaristan ve timarhane (Timar= Tedavi) adı da akıl hastaları yatırılan hastanelere verilen ad olmuştur.³

Darüşşifalar arasında tek tek kurulanlar olduğu gibi başka bir konuda eğitim veren ve başka tür binalarla bitişik olanlar da vardır. Yapı itibareyle medrese kuruluşlarına benzerler ise de onlardan ayrı duran ve hastaların barındırmalarına yarayan bölme ve iç tesisleri bulunmaktadır.

TÜRK TIP KURUMLARI

Bu hasta bakım evleri değerli bilgin, hekim ve yardımcıları tarafından yönetilirler, toplum arasında kalmaları uygun görülmeyen hasta kişiler buralarda yatırılarak tedavi görürlerdi.⁴ Kurulan hastahanelerin önemli bir kısmı vakıf tesislerdir. Vakıf hastahanelerde ilmin kazanılması ve ilerletilmesi sağlanmış, bu anlamda Harunu'r-reşid zamanında kurulan ve devam eden vakıf hastanelerde hekimlik öğretimi de bir taraftan yapılmıştır.⁵

Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde vakıf yöntemi pek çok kuruluşun yüzyıllar boyu ayakta kalmasını sağlamıştır. Cami, hastahane, medrese vb kurumu vakfetmeye karar veren insan, onun için bir vakıfname tanzim ettirerek bunu tescil ettirmiştir. Vakfiyede tesisin bütün vasıfları sayılır, idare şartları, kimin veya kimlerin tarafından idare edileceği belirtilir ve tesisin devam edebilmesi için ona gelir kaynakları bağlanırdı. Bu arada mütevellil olan insanlar da belirli bir ücret alırlar ve mütevellilik babadan oğula devam edebilirdi. Vakıf kuran hükümdar veya diğer insanlar bu suretle malının siyasete alet edilmesini, varisleri tarafından satılmasını önledikleri gibi isimlerinin ölümsüzleşmesini de sağlamış olurlardı. Bu kurumlar kaynakları yeterli geliri sağladığı sürece devam ederdi. Böylece halk da bu kurumlardan bedava yararlanabilirdi.⁶ Böylece vakıf müessesesi toplumsal bir yardım ve hayır kurumu olma özelliğinin yanında sıhhi müesseselerin de kaynak kurumları idiler.

XIII. yüzyılda hükümdarların, hükümdar ailesine mensup kadın ve erkeklerin, büyük ve zengin devlet adamlarının, zengin tacirlerin tesis ettikleri vakıflar sayesinde birtakım hastahaneler, imaretler, tekkeler, medreseler, sıbyan mektepleri açılmıştır. Muavenet-i içtimaiye, maarif, nafia işleri, o devrin yapısına göre çok gelişmiş olmakla beraber, devlet bütçesi için de hiçbir yük teşkil etmemektedir.⁷

XIII. yüzyıl Anadolu darüşşifalarının idare şeklini anlatması bakımından ayrı bir önemi olan Sivas Darüşşifası Vakfiyesi değerli bir kaynaktır. İzzeddin Keykavus tarafından Sivas'ta yapılan darüşşifanın 1220 tarihinde düzenlenen vakfiyesinin bir sureti ilk defa M. Cevdet'in Elahiyetü'l- Feteyan isimli eserinde neşredilmiş daha sonra da Süheyl Ünver, bu vakfiyeyi tashih ederek neşretmiştir.⁸

Keykavus, bu vakfiyede darüşşifa evkafı ile genel olarak Selçuklu ülkesindeki evkafı için büyük, alim, adil, emir, üstadüddar (darüssaade ağası) ve hazinedar Ferruh b. Abdullah'ı mütevellil ve nazır tayin etmiştir. Üstadüddar Darüşşifa Evkafı'nı isterse kendisi, isterse naibi aracılığıyla yönetir, arzu ettiği adamı vekil olarak görevlendirebilir, ne zaman isterse vekaletten azledebilirdi. Bu anlamda hiç kimsenin itiraza hakkı yoktur. Gerek bütün evkafta, gerek sadece bu darüşşifa evkafında tasarruf ona bırakılmıştır. Hekimlerin, göz hekimlerinin, darüşşifada ikamet eden cerrahların maaşını da o tesbit eder, ilaçların bulunması için çareler arar, darüşşifanın çeşitli derecelerdeki müstahdeminin işlerini de o belirlerdi.⁹ Vakıf gelirin harcanması yöntemine gelince; gelirler önce bu evkafın imaretine, yıkılan birşey olursa binasına harap olan kısmın tamirat ve yeniliklere sarfedilir. Artanı mevkufatın imaretine sarfedilir. Bu şekilde her yıl Anadolu'da tedavüle geçen beyaz gümüşü, sultani paradan dört bin dirhem sarfedilir, galleden bin müd harcanırdı.¹⁰

XIII. yüzyılda Türk şifahanelerindeki tedavi, hasta üzerinde incelemeler yapılmak suretiyle olmuştur. Tarihi vesikalarla hasta başında ders gösterildiği tesbit edilmiştir. Şifahaneler, tıp medreselerinde okutulan derslerin de uygulamalarının yapıldığı yerlerdir. Bu şifahanelerde genellikle göz hastalıkları, cilt hastalıkları, iç hastalıklar ve ruh hastalıkları tedavi edilmiştir. Bilhassa ruh hastalıklarının tedavisinde hastalar müzik ve telkin yöntemiyle tedavi edilmiştir.

TÜRK TIP KURUMLARI

Anadolu Selçuklu İmparatorluğu'nun zayıflaması üzerine Selçuklu emîrleri tarafından yer yer kurulan Anadolu beylikleri zamanında da Selçuklular tarafından kurulan bu sihhî müesseseler hizmet vermeye devam ettikleri gibi bu kurumlara ilaveler de olmuştur. Bu arada Dulkadiroğulları'nın XIV. yüzyılda Kayseri'de yaptırdıkları Leprozeri, Saruhanoğulları'nın Manisa'daki Körhanesi özellikle önemli olanlarıdır. Bunların yanında Sultan Mahmud b. Melikşah devrinde 40 deve katarı ile taşınan seyyar bir askeri hastahänenin varlığından Elbizarî ve İbni Hallikan gibi önemli doğulu müellifler bahsetmektedir. Bu da bize Türk tıbbının ne düzeyde bir aşama kaydettiğini açıkça göstermektedir.¹¹

Anadolu'da Selçuklular Dönemi'nde inşa edilen bu müesseseler Osmanlı İmparatorluğu döneminde de fonksiyonlarını sürdürmüşlerdir. Osmanlı Devleti içinde hastahaneler genellikle iki bölümden oluşmuştur. Bu bölümlerden biri kadınlar, diğeri ise erkekler içindir. Hastalar cinsiyetlerine göre bu bölümlerde tedavi edilmişlerdir. Daha sonraki dönemlerde sadece erkeklere veya kadınlara ait hastahanelerin tesis edildiği de görülecektir. Hastahanelerde hastalıklara göre de bölümler mevcuttur. Şöyleki; Cerrahî, ruhî, ateşli hastalıklar, ishali hastalıklar vb.¹²

Hastahanelerdeki tedavi yöntemleri arasında ilk sırayı hastanın idrarına bakmak almıştır. Tabibler genellikle hastanın idrarına bakmaya çok önem vermişlerdir.

Hatta hiçbir hastaya idrarına bakmadan bir teşhis ve sonucunda tedavi ile ilaç verilmez. Hastalıkların teşhisinde hekimbaşların derslerde öğrencilerle ve asistanlarla gösterişli toplantılar yapmaları dikkat çekicidir. İlk önce öğrenci ve asistanlara muayene olan hastalara eğer teşhis konamazsa bu kez onları hekimbaşı muayene eder ve teşhis koyar. Hastahanelerde hastaların bugünkü gibi iki tür muayeneleri yapılmaktadır. Önce hastalar baştan ayağa muayeneye edilmekte ve ilaçları eczaneden alınarak tedavisi yapılmaktadır. İkinci gruptaki hastalar ise hastahane yatan hastalardır. Bunların da yatarken tedavileri yapılmaktadır. Diğer bir tedavi yöntemi ise ruh hastalarına uygulanan tedavi yöntemi idi ki bu tedavide müzik ve hafif şoklar (durgun suyun dalgalandırılması gibi) uygulanmaktaydı.¹³

XV. yüzyılda Bursa başkent olup devletin gelişmesine paralel gelişirken inşa edilen yapılarda darüşşifa ve tıp medreseleri'ne de yer verilmiştir. Bursa'da erken Osmanlı döneminin yaygın kullanım tipine sahip bir yapı olan Yıldırım Külliyesi'nde de (1400) bir tıp medresesi ve darüşşifa inşa edilmiştir. Daha sonra Edirne başkent olmuş, ancak içinde bir darüşşifa yapısının bulunduğu ikinci büyük külliyenin Edirne'den önce İstanbul'da M. 1456-1470'lerde tamamlanmıştır. İstanbul'da Sahn-ı Seman Medreseleri adıyla eğitimde ayrıca önemi olan külliye darüşşifa yapısı Karadeniz Medreseleri adıyla yer almaktaydı. Ne yazık ki bu yapı günümüze ulaşamamıştır.¹⁴ Edirne'de II. Bayezid tarafından 1484-1488'de inşa ettirilen külliye önemli bir fonksiyonel yapıydı. Mimarı, Hayreddin olan külliye darüşşifa yapısı o zamana kadar yapılanlardan farklı bir plan ve anlayışla ele alınmıştır. XV. yüzyılda, önceki sağlık kuruluşlarına katılan Bursa, Edirne, İstanbul gibi başkentlerin sağlık kuruluşları da daha öncekiler gibi XVI. yüzyılda hala fonksiyonlarını sürdürmekteydiler. Ancak XVI. yüzyılda gelişen ülkenin mevcut kurumları ihtiyaca cevap veremeyince, yeni yapı toplulukları planlanmıştır. Bu planlamalarda darüşşifa yapıları veya külliye planlamalarında darüşşifa yapısı yanında tıp medresesi ve ilaç dağıtım yapısına da (Darülakakir) yer verilmiştir.¹⁵

XVI. yüzyılın ilk yarısında daha 1523-1529'da Anadolu'da açılan ilk büyük menzil külliyesi olan Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nde sağlık hizmeti çok fonksiyonlu olarak verilmiştir.

TÜRK TIP KURUMLARI

Bununla birlikte burada da sefere çıkan ordunun veya kervanların sağlıkla ilgili sorunlarına tam çözüm getirildiği düşünülemez. Yine XVI. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da önemli bir sancak olan Manisa'da Kanuni Sultan Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan tarafından 1522'de bir külliye inşa ettirilmiştir. Bu külliye daha sonra Kanuni Sultan Süleyman'ın annesi adına 1539'da bir darüşşifa yapısı ilave ettirilecektir.¹⁶

XVI. yüzyıl boyunca Mimar Sinan ve ekolünün inşa ettiği külliyelerden pek çoğunda olduğu gibi İstanbul'daki Şehzade Külliyesi (M. 1548) ile Edirne'deki Selimiye Külliyesi'nde 1569-74 darüşşifa yapısı planlanmıştır. Bunun yanında, Mimar Sinan'ın İstanbul'da planlayıp inşa ettiği ikinci büyük külliye olan Süleymaniye Külliyesi'nde ve daha sonra Üsküdar'da planladığı Atik Valide Külliyesi'nde (1582-1583) bir darüşşifa yapısı da planlanmıştır. Mimar Sinan'ın İstanbul'da Kanuni Sultan Süleyman adına inşa ettiği külliye'nin orijinal vakfiyesi¹⁷ 6 Mayıs 1557 tarihli olup, külliye'nin tüm yapılarının tamamlanması yaklaşık 9 yıl sürmüştür. 1550-1557 yılları arasında tamamlanırken diğer fonksiyonel yapıların da 1553-1559 yılları arasında tamamlandığı darüşşifa ve tıp medresesinin ise 1556'da tamamlanmış olduğu kabul edilmektedir.¹⁸ Mimar Sinan hayatının sonlarına doğru İstanbul'da Üsküdar'da II. Selim'in eşi ve III. Murad'ın annesi Nurbanu Sultan adına da Atik Valide Külliyesi 1583 inşa etmiş ve bu külliye'ye de bir darüşşifa yapısı planlamıştır. Sinan 1583 yıllarında inşa ettiği Atik Valide Darüşşifası'nı daha önce Kanuni adına inşa ettiği Süleymaniye Külliyesi'nden farklı olarak sadece ihtiyaca cevap veren bir darüşşifa olarak düşünmüştür. Oysa Süleymaniye Külliyesi'nde darüşşifayı bir tıp medresesi ve araştırma merkezi olarak tasarlayarak, tıp eğitimi ve sağlık hizmetlerinin bir arada yürütüldüğü günümüzdeki tıp eğitimi anlayışına benzer olarak düşünmüş ve yorumlamıştır.¹⁹

Evliya Çelebi'nin kayıtlarına göre XVII. yüzyılın ortalarında İstanbul'da 700 tabib dükkanı ile 1000 tabib bulunmaktadır. Buna karşılık İstanbul-merkez, Üsküdar, Galata, Tophane ve Kasımpaşa'da sınavları yapıp ehliyetname alan beş serbest tabib ile yirmibir tabib, tabib dükkanı ve yine sınavları yapılmış olan yirmisekiz cerrah ile yirmiyedi cerrah dükkanı bulunduğunu görmekteyiz. Ancak bu miktarların biraz abartılı olduğu açıktır. Ehliyet sınavları yapılmamış olan tabib ve cerrahların ve dükkanlarının da bulduklarını gözönüne alarak bu miktarı üç dört misli arttırsak bile Evliya Çelebi'nin kaydına yaklaşmak mümkün değildir.²⁰

Sultan III. Murad zamanında Osmanlı İmparatorluğu ülkelerinde 89 hastahane'nin mevcut olduğunu Michael Baudier 1663'de Paris'de neşredilen "Histoire du Serail et de la Cour" isimli eserinde zikretmektedir.²¹

Osmanlı Devletinde, tedavi ve hayır kurumları olarak hastahaneler her zaman önem taşımıştır.

XVIII. yüzyılda batılılaşma kapsamı içinde hastahanelerin de ele alındığı görülmektedir. Bu devirde kurulmuş ilk askeri hastahanelerden biri de Zeytinburnu Askeri Hastahanesi'dir.

XIX. yüzyılın başlangıcı Osmanlı İmparatorluğu'nun artık devlet olarak hemen hemen bütün kurumları ile çözülme ve çöküş dönemini simgeler. Hükümdarlık makamında Osmanoğullarından IV. Mustafa bulunmaktadır. Bu hükümdar döneminde diğer meseleler gibi Osmanlı'nın tıbbi ve sosyal yardım müesseseleri de felce uğramıştır. İşsizler ve dilenciler bu dönemdeki en büyük toplumsal yaradır. Bunun en önemli nedeni hiç şüphesiz devletin hakimiyeti elinden kaçırmasından doğan otorite boşluğudur. Bu durumda saray bir ölçüde de olsa durumu düzeltmek istemiş, dilencileri ve sakatları ortadan kaldırmak için

TÜRK TIP KURUMLARI

bunların taphanelere ve hastahanelere yatırılmalarını kararlaştırmıştır (1806). Mevcut taphaneler ve hastahaneler alabildikleri kadar hasta, sakat ve dilenci almışlardır. Ancak bu sathi tedbir de bir süre sonra gevşetilerek işleyemez duruma getirilmiştir.

Yine bu dönemde tıbb-ı cedidi medreselere sokma çabaları olmasına rağmen henüz tıpta yenileşme medreselerde yoktur. Teşrih (Anatomi) ilmi ancak çok eski bilgilerle yazılmış olan kitaplardan edinilebilmektedir. Halbuki dünyadaki yeni tababet akımı tamamen teşrihe dayanmaktadır. Ayrıca Avrupa'dan gelen tabiblere de güvenilememektedir. Bu olumsuz durumdan yararlanan Rum hastahaneleri büyük imtiyazlar ele geçirmişler ve devletten bağımsız birer kurum oluşturmuşlardır. Hatta Rumların sağlık tesislerinin başına Boğdan Voyvodasının kardeşi Dimitraşko isminde biri getirilmiştir. Ne varki sonucunda Rumların kazandıkları imtiyazlar reaya hastahanelerine de birtakım imtiyazlar getirecektir.²²

Bu imtiyazları şöyle sıralamak mümkündür: 1-Talimhane ve bundan böyle tertip ve tanzimi lazımgelen hasta ve tabibhanelerde maslahat tekaddümelerine dair hususların cüz'i ve külli nizamları maddesinde milletçe memur bulunan beyzade-i mümaileyhin reyine mutavaat edilecek. 2- Mesakin-i reaya olan hangi mahalde olursa olsun kezalik müceddeden hastahane ve funun-u maarif talimhaneleri inşasına ve gerek kadimden bulunan hastahanelerin tevsi ve tamir ve termimi maddelerine civarda bulunanların davası ve behanesi ve sair bu misullu vesayil ile vechen minelvüch zabitan taraflarından taarruz ve mümanaat ve akça ve aidat talebile rencide kılınmayacak. 3- Her ne bahasına olursa olsun zabitanın hiçbir fert hastahaneler derununa duhul etmeyecek. 4- Marizlerden resim ve aidat namile bir akça ve bir habbe alınmayacak. 5- Siz filanın helakine kastedtiniz diye bu tabiblere iftira ile zecir sevdasında olanlar tedip olunacak. 6- Hastahanelerin buldukları mahalle nazaran birer nefer zabıt kapısında bekleyip balada münderiç şeraiti icra ile nazırın reyinden taşra hareket edilmeyecek. 7-Hastahaneler derununda mürd olanların mallarına beytülmal tarafından vaziyed ve müdahale olunmayacak.

Bu belgede görüleceği gibi reaya yalnız kendi hastahaneleri için değil, tabib yetiştiricileri ve diğer eğitim kurumları için de imtiyazlar elde etmiş oluyorlardı. Bu imtiyazlar senelerce devam etmiştir. Devlet memurları buralara uğrayamamışlardır. İmtiyazların verildiği 1806 senesinden 31 yıl sonra dahi Osmanlı Devleti'nin aynı imtiyazlara saygı gösterip uyduğu görülmektedir. 1837'de Hassa Müşiri Fevzi Ahmed Paşa'ya Galata Mollası'na ve Ebniye-i Hassa Müdürü Abdülhalim'e verilen bir emirde Katolik patriği Karabet tarafından Beyoğlu dışında bir hastahane yapılırken bu hastahanenin müteşebbisleri rahatsız edilmiş olmalı ki, "millet-i mersume tarafından akça ahzına cür'et olunmak lazımgelirse mütecasirlerin bittahkik haklarından gelineceği " bildirilmiştir. Böylece görülmektedir ki; Osmanlı saltanatı bu dönemde halkın aleyhine olarak yalnız yabancılara değil, tebasından bir kısmına da isteyerek veya istemeyerek imtiyazlar bahş ve ihsan edecektir.²³ XIX. yüzyıl tababetine ve sağlık kurumları meselesine diğer bir yönden bakarsak; bu dönemdeki tababet tamamen batıya dönmüş bir görüntü arzeder. Ancak bu dönüş kanaatimizce sathi bir dönüş olup eski yöntemler yine varlıklarını korumaktadırlar. Osmanlı hekimliği için bu dönem bir geçiş dönemi olup aynı zamanda da bir bocalama dönemini simgeler.

Bu gelişmelerin ardından 1826'da II. Mahmud'un birçok askeri hastahane yaptırdığı görülmektedir. Asker hastahaneleri arasında; Gümüşsuyu, Kuleli, Davutpaşa, Maltepe, Tophane, Levent Çiftliği, Topçular, Cebehane, Mabeyn, Hassa Askeri, Kumbarahane, Tersane, Tıbhane, Ahırkapı, Rami, Babı Seraskeri, Tarabya, Toptaşı Hastahaneleri sayılabilir. Bunların ve ordunun hekim ihtiyacını karşılamak için de 1827 yılında Şehzadebaşı'nda Tulumbacıbaşı Konağı'nda tıphane ve cerrahane açılmıştır. Tıphane

TÜRK TIP KURUMLARI

1839 tarihinde Galatasaray'a nakledilmiş ve Viyana'dan Dr. Bernard getirilerek muallim-i evvel ünvanı ile okulun başına geçirilmiş ve bilhassa onun sayesinde ki Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane kısa zamanda Avrupaî bir şekil almıştır.²⁴

Bu tarihi altyapı ışığında Anadoludaki Türk tıp kurumlarının genel bir görüntüsü, beldelelere göre dağılımları²⁵ ise şöyledir; Adana'nın ilçesi Feke'de bir hastahane olduğu bilinmektedir.²⁶ Bunun yanında önemli bir tıp kurumu olarak Amasya Darüşşifası'nı görmekteyiz; İlhanlılardan Olcayto Sultan Mehmed Hüdabende'nin eşi İlyus (Yıldız) Hatun'un kölesi Anber b. Abdullah tarafından 1308 tarihinde yaptırılmıştır. Vakfiyesi 1312 tarihlidir. Buradan aynı zamanda pek çok hekim de yetişmiştir. Cumhuriyet devrine kadar kullanılmıştır.²⁷ Sabuncuoğlu Şerefeddin b. Ali burada 14 yıl hekimlik ve hocalık yapmıştır. Süheyl Ünver Amasya Darüşşifası Vakfiyesi'nin 1312'de düzenlendiğini söyleyerek diğer kaynakları doğrulamakta ancak inşa tarihini 1305 olarak vermektedir.²⁸ Amasya Darüşşifa Vakfiyesi'ni Alaeddin Pervane tanzim etmiştir. Osmanlı Türkleri Amasyayı aldıklarında da Darüşşifayı olduğu gibi korumuşlar ve vakfiyesinden faydalanarak hekimleri, cerrahları, göz mütehasşislerini ve diğer personeli tayin edip çalışmasını sağlamışlardır.²⁹ Burada da tabib şakirdlerine rastlandığına göre bu darüşşifanın da aynı zamanda bir tıp mektebi olduğu anlaşılmaktadır. XV. yüzyılın önemli hekimlerinden Şükrullah, Halimî, Merzifonlu Atufî ve Mehmed b. Lütfullah burada yetişmişlerdir. Hatta Şerefeddin Sabuncuoğlu dahi burada 14 sene hekimlik yapmış ve Kitab'ül-Cerrahiye-i Haniye isimli eserini burada yazmıştır.³⁰

Darüşşifanın kadrosunda; müteveli, katip, hekim, hekim muavini, mutemet, tamirci, nakip ve üçer tane zincirci bulunmaktadır. Bundan başka darüşşifa hizmetinde öğrenciler, asistanlar, eczacı, kapıcı, aşçı, çamaşırıcı ve hademeler bulunmaktadır.³¹ Bu bilgiler ışığında darüşşifanın bir bölümünün tımarhane olarak işlev kazandığına, daha sonra bu işlevin daha da arttığına hükümlenabilir. Evliya Çelebi'nin kayıtlarında Amasya'da Sultan Bayezid Darüşşifası'nı da görmekteyiz.³² Bir diğer önemli kurum Bursa Darüttıbbı'dır; Yıldırım Bayezid tarafından H. 802 M. 1399 tarihinde inşa ettirilmiştir. Osmanlıların ilk darüşşifasıdır. Başbakanlık Arşivi vesikalarından burada bir başhekim olmak üzere 3 hekimin, bir cerrahın ve bir göz hekiminin muhtelif yüzyıllarda çalıştıklarını öğreniyoruz. Çeşitli tarihlerde darüşşifa, tımarhane, hastahane ünvanları almış tam teşekküllü bir hastahanedir. Burası Ahmed Vefik Paşa Hastahanesi yapıldıktan sonra kullanılmaz bir hale gelmiştir. Vakfiyesine göre; maristanda üç hekim memur bulunacak, başhekime yevmiye 12 dirhem, senevi 20 kile buğday ve 4 kile piriç verilecek, hastahane 2 şerbetçi (ecza hazırlayıcısı) bulundurulacak ki bunların her biri günde bir dirhem, senede 12 kile buğday ile çalışacak. Yine hastahane 2 eczacı bulundurulacak ki bunların her birine günde ikişer dirhem ve senede onikişer kile buğday verilecek. Hastahane bir aşçı, bir de ekmekçi bulundurulacak, bunların da her birine günlük iki dirhem, senede 12 kile buğday verilecektir. Vakıfnamenin şartları böyle devam etmektedir. Sonuç olarak Osmanlıların ilk darüşşifası olan bu büyük müessese XIX. yüzyıla kadar 400 sene hizmet vermiştir. Yıldırım (Bursa) Darüşşifası akıl hastaları konusunda da önemli bir merkez olmuştur.³³

Bunun dışında Bursa'ya tayin olunan Ahmed Vefik Paşa da Bitinyalıların saray yaptıkları eski bir kayalığın üstüne sıra ile birkaç bina halinde bugünün ihtiyacını bile kısmen karşılamakta olan bir darüşşifa yaptırmıştır.³⁴ Bunun yanında Çankırı Darüşşifası, Atabey Ferruh Şifahanesi olarak da bilinir. 1235 tarihinde Selçuklu hükümdarı Alaeddin Keykubad'ın askerlerinden Atabey Cemaleddin Ferruh tarafından yaptırılmıştır.³⁵ Diğer önemli bir Türk kurumu Edirne'de kurulan II. Bayezid Darüşşifası'dır; Fatih Sultan

TÜRK TIP KURUMLARI

Mehmed'in oğlu II. Bayezid tarafından 1488 tarihinde yaptırılmıştır. Bu darüşşifada biri göz hastalıkları diğeri de akıl hastalıkları bölümleri dikkat çekicidir. Burada akıl hastaları müzik ile tedavi edilmişlerdir. Evliya Çelebi bu darüşşifadan bahsederken müzisyen ve saz heyetlerinden uzun uzun bahseder. Bu darüşşifa aynı Fatih Darüşşifası gibi bir hekim yetiştirme merkezidir.³⁶ Evliya Çelebi'ye göre; burada mütehassıs doktorlar, nabız ilminde usta cerrahlar vardır. Ulu Cami yakınındaki Hızır Çelebi sünnette eşsizdir demektir.³⁷ Süheyl Ünver bu darüşşifayı 1486'ya tarihlendirmekte, Dr. Rifat Osman, Edirne Darüşşifası'nın inşasından bahsederken Akkırman Seferi sebebiyle Nisan 1485 tarihinde Edirne'ye gelen Bayezid II'ye şehrin bir hastahaneye muhtaç olduğuna dair müracaatta bulunmuş, hastahanenin inşasına başlanmış ve yapım 8 senede bitirilmiştir demektir.³⁸ Temeli 1485 tarihinde atılmıştır. Masrafları için günlük 329 akça vakfolunmuştur.³⁹

Kamusu'l-Alam'da; Edirne'de 3 hastahane olduğu kaydedilmekte, Ali Cevad ise ilde 5 hastahane olduğunu yazmaktadır.⁴⁰ Bundan başka Erzincan Darüşşifası da kaynaklarda adı geçen bir Türk tıp kurumudur. Hakkında fazla bir bilgi ve inşa tarihi belli olmayan bir darüşşifadır. Kamusu'l- Alam'da da Erzincan'da bir hastahane olduğu belirtilmektedir. Bundan başka Harput Darüşşifası'nın 1235 tarihinde tesis edildiği bilinmektedir. Hakkında fazla bir bilgi yoktur.⁴¹ İstanbul, tıp kurumları açısından en zengin merkezlerden biridir; İstanbul Yalıköşkü Kapısı Septim Sever Suru üzerindeki kulede İmparator Zenon devrinde bir hastahane olduğu ve fakirlere hizmet verdiği, İstanbulun fethiyle hizmetine bir süre devam ettiği bilinmektedir.⁴² Ayrıca Sarraf Hovannesyan Taksim yakınında bir Frenk Hastahanesi ile Anadolu yakasında 1794 senesinde açılan Ermeni Hastahanesi'nin bulunduğunu söylemektedir.⁴³ Yedikule Ermeni Hastahanesi'nin 1834'te tesisinden önce fakir Ermeni hastaları ve düşkünler için biri Narlıkapı'da biri de Beyoğlu'nda açılmış iki hastahane bulunmakta idi. Narlıkapının dışında sahildeki set üzerindeki Sarraf Hovannes adlı küçük Ermeni Kilisesi 1803 senesinde aynı yerdeki hastahane tamir edildiği zaman yapılmıştır.⁴⁴ Diğer bir hastahane de Kanuni Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan'ın Üsküdar'da yaptırdığı hastahanedir.⁴⁵ Başbakanlık Arşivi'nde, Kavak Sarayı'nda diğer fonksiyonların yanında bir de darüşşifanın yapıldığını ve bütün bunlara ait yapının da tamamlandığını, her yapının bitiminde paraların İrad-ı Cedid hazinesinden ödendiğini öğrenmekteyiz. Bu belge 10 Temmuz 1803 tarihlidir.⁴⁶ Sultan Selim Camii de Yavuz Selim'in ölümünden sonra üzerine türbe, cami, imaret, mektep, darüşşifa, medrese ve darüzziyafe olmak üzere bir külliye halinde yaptırılmış, iç hazineden dörtüzbün altın harcanarak tesis edilmiştir. Bunun yanında Hürrem Sultan Hayratı, Avret Pazar'ında bir camii ile külliyesinden olan imaret, darüşşifa, medrese vesair hayrat bulunmaktadır. Süleymaniye Camii'nin avlusunda şadırvanı ve iki tarafında abdest için konulmuş lülelerden akan suları, etrafında medreseleri, bir darülhadis ve tıp medresesi, bunlardan başka büyük imareti, hamamları, darüşşifası, darüzziyafesi yani tabhanesi ve hücreleri bulunmaktadır.⁴⁷

Bu bilgilerin yanında Bedi N. Şehsuvaroğlu İstanbul'da Tanzimata kadar kurulan hastahanelerin bir listesini vermiştir.⁴⁸ Buna göre bu hastahanelerin sayısı 22'yi bulmaktadır.⁴⁹

Yaptığımız araştırma sırasında Deniz Müzesi Arşivi'nde⁵⁰ bulduğumuz bir kayda göre; Haliç'te Sakızağacı semtinde Sultan II. Mahmud'un 1837 tarihinde bir deniz hastahanesi tesis ettiğine dair bir kayıt bulduk. Bu hastahane kaydı Şehsuvaroğlu'nun verdiği listeyi doğrulamaktadır. Yine bu defterde Tersane-i Amire'deki kıışlada bahriye subayları ve askerleri için Haliç'te Aynalı Kavak Sarayı'nın yanında Aynalı Kavak Deniz

TÜRK TIP KURUMLARI

Hastahanesi'nin kurulduğu belirtilmektedir.⁵¹ Fatih Darüşşifası çok önemli külliye kurumlarının başında gelir; İstanbul'un fethinden sonra Fatih, Mimarbaşı Ayaz Ağa'ya bir külliye mahallesi haline getirdiği Fatih'in ortasında bir camii ve etrafında 8 büyük ve 8 küçük medresesi, imareti, hastahanesi, tabhanesi, darüzziyafesi, hamamı, kütüphanesi, misafirhanesi vs ile büyük bir külliye yaptırmıştır. Darüşşifa 875 (1470) tarihinde tamamlanmıştır. Fatih Darüşşifası'nda aynı zamanda hekim de yetişmiştir. Evliya Çelebi, Fatih'in kadınlar ve gayr-ı Müslimler için de birer timarhane yaptırdığından bahsetmektedir. Ancak bugün için elimizde bu iddiayı destekleyen bir belge yoktur.⁵² Fatih Darüşşifası'nın görevli kadrosu da şöyledir; 2 tabib (biri sertabib) beherine günde 20 akçe, 1 kehhal (göz mütehassısı) günde 8 akçe, 1 cerrah (3 adet) günde 8 akçe, 1 eczacı günde 6 akçe, 1 emin günde 4 akçe, 1 vekilharç günde 4 akçe, 1 emin-i mahzen günde 4 akçe, 2 aşçı beherine günde 3 akçe, 1 kapıcı günde 3 akçe, 2 hastabakıcı beherine günde 2 akçe, 1 temizleyici (manünnukuş) günde 2 akçe alacaktır.⁵³

Fatih Darüşşifası, 1509'da İstanbul'da meydana gelen deprem esnasında diğer birçok müessesesyle birlikte harabolmuştur. Kubbeleri yıkılmış, duvarları çatlamıştır. II. Bayezid zamanında, Evliya Çelebi'nin bildirdiklerine göre; memleketin her tarafından getirilen 3000 kadar duvarcı, bir o kadar amele ve 800 kireççi vasıtasıyla diğer binalarla birlikte burası da tamir edilmiştir. Fatih Darüşşifası yüzyıl öncesine kadar hasta kabul etmiştir. Son seratibbası 1810'da günde 20 akçe ile tayin olunan Ahmed b. Mehmed'dir. Son tabib-i sani'si de 1825'de aynı miktar gündelik ile tayin olunan Hacı Mehmed b. Hacı Ebubekir'dir. Bundan da anlaşılacağı gibi 1827'de açılan Tıphane zamanında Fatih Darüşşifası hala hasta kabul etmektedir.⁵⁴ Buradaki önemli bir diğer kurum Enderun Hastahanesi'dir; Fatih Sultan Mehmed, Yenisaray'ı yaptırırken bir de Enderun Hastahanesi ilave etmiştir. Buna sarayda aynı zamanda Hastalar Odası veya Enderun Bimarhanesi de denilmiştir. Bu Edirne ve İstanbul'daki eski sarayda (Saray-ı Atik-i Amire) mevcut Enderun hastahanelerinden başka ve Bab-ı Hümayun'dan girişte yapılmış, yeni saraydaki Enderun Odaları teşkilatının ufak bir hastahanesi idi. Bu hastahane Hazine Odası, Kiler-i Hassa Odası gibi odaların ayrı ayrı daireleri olup ve yine hepsinin Odabaşı, Parsçısı, Aşçı, Hademe, Hastabakıcı ve Kapıcıları vardı. Bunlardan başka her odanın orta büyüklükte halvetli bir de hamamı bulunmakta idi.

Hastahanenin birinci kapısına akağalardan altı nefer muhafız tayin edilmişti ki bunlar aynı zamanda hastahaneyi ve gılmanları da korurlardı. Bu hastahane teşkilatını anlatan Enderunlu müelliflerden Abdullah b. İbrahim 1688-1694 yıllarına ait yazmış olduğu üç ciltten oluşmuş ve Sefer-i Sultan Süleyman-ı Sani adını verdiği eserinde odaları anlatırken Hasoda ve Seferli Odası'ndan da bahsettiğine göre Yavuz Sultan Selim'in 1517 Mısır'ı fethinden sonra İstanbul'a getirdiği Emanat-ı Mukaddes için kurduğu Hasoda ile I. Sultan Ahmed'in 1606'da kurduğu Seferli Odası için de hastahane ayrı ayrı daireler kurduğu anlaşılmaktadır.⁵⁵

Fatih'in yeni sarayda kurduğu bu hastahane teşkilatından sonra gelişmeye başlayan Enderun teşkilatının eksik yönlerini tamamlamaya çalışan oğlu II. Bayezid tesis ettirdiği Galatasaray'daki Baş, Orta ve Küçük Oda gibi Enderun Gılmanları için hazırlanan odalardan başka bir de hastahane yaptırmıştır. Bundan sonraki dönemlerde herhangi bir sarayda Enderun teşkilatı bulunursa orada ihtiyaca uygun bir Enderun hastahanesi vücuda getirildiği gibi sayfiye vesaire ile diğer bir saraya göç olup hükümdarın uzun müddet oturmak üzere gittiği saraylarda hemen aynı teşkilatla olmakla beraber küçük ölçüde de olsa bir Enderun hastahanesi kurulmuştur. Bu bağlamda önce Edirne Sarayı'nda Enderunlu gılmanlara ait başlı başına yapılmış bir hastahane binası olmayıp gerektiğinde

bir hastahane kurulduğu görülmektedir.⁵⁶

Yenisaray'daki Enderun hastahanesi Sultan Abdülmecid'in 1844 tarihinde Beşiktaş Çırağan Sarayı'na geçmesiyle bozulmuştur.⁵⁷ Diğer bir kurum Haseki Kadın Hastahanesi'dir; Kanuni'nin eşi Hürrem Sultan tarafından 1539 tarihinde tesis edilmiştir. Bu tesis aslında bir külliye'dir. Darüşşifası ise bir kadın hastahanesi olarak yapılmıştır. 1884'e kadar vakıf hükümlerine uygun olarak idare edilmiştir. Cumhuriyet döneminde de aynı amaçla kullanılmıştır.⁵⁸ Bu darüşşifa 1879'da Haseki Darüşşifası, 1881'de Haseki Sultan Nisâ Hastahanesi, 1844'de Haseki Bimarhanesi, 1868'de Haseki Zindanı, 1870'de Haseki Nisâ Hastahanesi, 1907'de Mecanin Müşahedehanesi ve en son olarak da Haseki kadınlar Hastahanesi adlarını almıştır.⁵⁹ Bir diğer kurum olarak Sultan Ahmed Darüşşifası'nı görüyoruz; I. Ahmed tarafından 1617 tarihinde yaptırılmıştır. Evliya Çelebi'ye göre burada bilhassa akıl hastaları tedavi edilmiştir. Darüşşifa bugün mevcut değildir.⁶⁰ Şehsuvaroğlu bu darüşşifanın tesis tarihini 1616 olarak vermektedir.⁶¹ Bir başka önemli tıp kurumu da Süleymaniye Darüşşifası'dır; Kanuni Sultan Süleyman tarafından 1555 tarihinde yaptırılan külliye'nin bir bölümüdür. Bu darüşşifada tabibler, cerrahlar, kehhaller (Göz hekimleri), eczacılar ve diğer tıp personeli tam kadro olarak bulunmaktadır. Bu darüşşifa büyük bir tıp merkezi olup aynı zamanda da bir öğretim kurumudur. Burada hekimler tam gün çalışmışlar, hastalara ücretsiz tedavi uygulanıp ücretsiz ilaç verilmiştir. 1862'lere kadar hizmet vermiştir.⁶²

Üsküdar Valide-i Atik Bimarhanesi; II. Selim'in eşi Nurbanu Sultan tarafından 1583 tarihinde tesis edilmiştir. Bu bimarhanenin kadınlar ve erkekler kısmı vardır. III. Selim zamanında erkekler bölümü nizam-ı cedid kışlası olmuş, 1863'de Süleymaniye Bimarhanesi'ndeki hastalar buraya nakledilmiştir. 1908 tarihinde 400 kadar kadın ve erkek hastası olduğu söylenmektedir. 1927 tarihine kadar hizmet vermiştir. Akıl hastalarının ağırlıklı olarak tedavi edildikleri bir darüşşifadır.⁶³

Edirnekapı Gureba Hastahanesi; II. Mahmud zamanında hastahane haline getirilmiştir. Mihrimah Sultan Camii avlusundadır. İnşa tarihi 1836'dır.⁶⁴

Bezm-i Âlem Vâlide Sultan Gurebâ Hastahanesi; II. Mahmud'un eşi ve Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan tarafından 1843 yılında inşa ettirilmiştir. 1845 tarihinde düzenlenen vakıfname ile Bezm-i Âlem Gurebâ-i Müslimin Hastahanesi adı ile vakfedilmiştir. Gureba Hastahanesi sadece garip ve fakir Müslümanları tedavi etmek için meydana getirilen tek sağlık tesisidir. Gureba hastahanesi yüzelli yılı bulan hizmeti yanında Türkiye'nin hekim ve hemşire yetiştiren bir müessesesi olmuştur. Bugün tıp eğitimi veren bir tıp kuruluşudur.⁶⁵

Kars-Anı'da Ejderha-Burcu Şifahanesi'ni görmekteyiz; Anı Şeddadlı emiri Ebu Şucâ' Menuçehr (1064-1110) zamanında XI. yüzyılın sonu XII. yüzyılın başlarında hem sur, hem de şifahane olarak hizmet vermek amacıyla tesis edilmiştir. Ortakapı yakınındadır.⁶⁶ Kastamonu'da Ali b. Pervane Darüşşifası da önemli bir kurum olarak karşımıza çıkmakta; Selçuklu devlet adamı Muinüddin Süleyman Pervane'nin oğlu Ali tarafından 1272 tarihinde yaptırılmıştır. Kitabesinde maristan ve yılanlık yazılıdır.⁶⁷ Mimarı Kayserili Sa'd'dır. Bina harap bir durumdadır.⁶⁸ Buranın kaynaklarda; delillerle münzeviler, göz kapağı ve yüzü eğrilenlerin tedavi yeri olduğu belirtilmektedir. Aynı zamanda psikolojik tedavilerin yapıldığı da tahmin edilmektedir. Başbakanlık Arşivi'nde buraya ait 1726 ve 1773 tarihli vesikalar vardır. 1726 tarihli vesika birçok saralı ve mecnunun darüşşifa şeyhi tarafından psikolojik tedavilerle iyileştirildikleri hususundadır.⁶⁹

TÜRK TIP KURUMLARI

Kayseri'de Gevher Nesibe Sultan Darüşşifası çok önemli bir tıp kurumudur; Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın kızı olan Gevher Nesibe Sultan babasından kalan miras ile adına bir hastahane kurulmasını vasiyet etmiş ve kardeşi Gıyasüddin Keyhusrev tarafından H. 602 M. 1205'de bu darüşşifayı inşa ettirmiştir. Kitabesinde; "Sultan-ı muazzam Gıyasüddünya veddin Kılıç Arslanoğlu Keyhüsrev'in eyyam-ı saltanatı daim olsun. Bu hastahane bina ve inşası Kılıç Arslan kızı dünya ve dinin İsmeti Gevher Nesibe Sultan'ın vasiyeti üzerine altıyüziki senesinde vuku bulmuştur " yazılıdır. Bu darüşşifa, Osmanlılar döneminde de hizmet vermiştir. Aynı zamanda içinde bir tıp medresesini de barındırmaktadır. Bir süre sonra darüşşifaya "Şifaiye", tıp medresesine de "Gıya-siye" denilmiştir.⁷⁰ Bu darüşşifa Selçuklu Türklerinin ilk tıp okuludur denebilir. Bu tesis hakkında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde 481 ve 217 numarada, Başbakanlık Arşivi'nde 1500 tarihli Kayseri Livası defteri ve defter tasnifinde gıyasiye 1768, 1867 tarihli belgeler bilgi vermektedir.⁷¹ Anadolu'da en eski hastahane yapısı olması bakımından da önemlidir.⁷² 1500 ve 1584 tarihlerinde tanzim edilen Kayseri tahrir ve evkaf defterlerinde Darüşşifa vakıfları ve görevlileri kaydedilmiştir.⁷³ Süheyl Ünver de Kayseri'de bir Leprozeri'den bahsetmektedir. Başka bir bilgi vermemekte, sadece XIII. yüzyılda inşa edildiğini zikretmektedir.⁷⁴

Konya'da ise Karatay Medresesi Darüşşifası dönemin tıbbi gelişimini simgeleyen önemli bir kurumdur;

Selçuklu vezirlerinden Emir Celaleddin Karatay'ın kardeşi Kemaleddin Karatay 1255'te yaptırmıştır. Kemaleddin, tıp ile ilgili bir kişi olup burada tıp dersleri vermiştir. Darüşşifa bugün mevcut değildir. Ünver, bu darüşşifanın yapım tarihi olarak 1219-1233 tarihlerini vermekte ve Celaleddin Karatay'ın burada tıp dersleri verdiğini ve Kemaleddin'i de buraya müteveli tayin ettiğini yazmaktadır. Ayrıca buraya Karatay-ı Sagir de denmiştir.⁷⁵ Ünver, diğer bir araştırmasında bu darüşşifanın tesis tarihi olarak 1219-1236 tarihleri verilmiştir.⁷⁶ Konya'da İnce Minare'nin kuzeyinde bir şifahaneden söz edilse de elimizde de bunun varlığını kanıtlayan bir belge yoktur. Diğer bir darüşşifa da Karamanoğulları zamanında kurulmuş Şadi Bey Darüşşifası'dır. Savaşlar sonucunda yıkıldığı söylenir. Ayrıca bir de Alaaddin Keykubad Darüşşifası bulunmaktadır.⁷⁷ Yine Konya-Aksaray'da bulunan Konya Aksaray Darüşşifası da önemlidir; Konya-Aksaray'da Karamanoğulları zamanında başlandığı tahmin olunan hastahane binası sonradan terkedilmiştir. Tesis tarihi 1337'dir. Mimarı, Hoca İbrahim İbni İsmail'dir. Bugün harabe halindedir.⁷⁸

Topkapı Sarayı Arşivi'nde Konya Aksaray Darüşşifası'nın varlığını kanıtlayan bir belge bulunmaktadır.⁷⁹ Ayrıca bu vesikadan Konya Darüşşifası'nda Selçukluların bir darüşşifasının olduğunu da anlıyoruz. İnşa tarihini ve kimin yaptırdığını bilmemekle birlikte XIII. yüzyılda yapıldığı anlaşılıyor. Aynı belgeden burasının Kanuni zamanında işlerliğini ve güzelliğini koruduğunu ve medrese olarak kullanıldığını ve buraya müderris atandığını görmekteyiz.⁸⁰ Bir diğer önemli kurum Konya-Akşehir'deki Akşehir Darüşşifası'dır; Alaaddin Keykubad zamanında yaptırılmış olabileceği görüşü vardır. XIII. yüzyılda yapıldığı varsayılmaktadır.⁸¹

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan vesikalar Kütahya'da da bir darüşşifanın olduğunu kanıtlamışlardır. En eski kayıt 1251 yılına aittir. Ancak bu kayıtlar dolaylı olarak yapılmış kayıtlar olduklarından hastahanenin o sıralarda faal olduğuna delalet etmemektedirler. Daha o yıllarda darüşşifanın vakfiyesinden eser kalmamış olduğu da açık bir şekilde anlaşılmuştur. Çünkü vakfiyeden bahseden hiçbir kayıt mevcut değildir. Kayıtlardan diğerleri ise 1288, 1259 ve 1295 tarihli dirler. Darüşşifanın XIII. veya XIV.

TÜRK TIP KURUMLARI

yüzyıllarda faal olması muhtemeldir.⁸² Bundan başka Kütahya'da Gülsüm Hatun'un 1233 yılında kurduğu bir darüşşifa vardır.⁸³

Diğer önemli bir müessese de II. Yakup Bey'in imaretidir. Bu imaret diğer imaretlerin de temelindeki felsefe olan hastaya yardım etme inancı temel alınarak meydana getirilmiştir. Yakup Bey'in imareti ile ilgili taş vakfiyede bu yere gelen misafirlere yardım ve hastalarla ilgili şartlar bulunmaktadır.⁸⁴

İmaretlere benzer olarak kervansaraylarda da hasta olanlara hekim getirme ve ilaç olarak onları tedavi etme geleneği vardır. Örneğin Celaeddin Karatay'ın kervansarayında hekim, ilaç vb sağlık tertibatı için belli bir ödenek ayrılmıştır.⁸⁵

Manisa'da Manisa Bimarhanesi bulunmaktadır; Kanuni Sultan Süleyman annesi Hafsa Sultan adına 1554 tarihinde tesis etmiştir. Bu tesis bimarhane, hamam ve imareten oluşan bir külliye'dir. Bimarhane XX. yüzyılın başlarına kadar hastahane olarak hizmet vermiştir. Faaliyette olduğu dönemlerde diğer bölümlerinin yanında özellikle akıl hastalıkları ağırlıklı (tımarhane) olarak çalışmıştır.⁸⁶ Bundan başka III. Murad da Manisa'da bir darüşşifa yaptırmıştır.⁸⁷

Mardin'de ise Mardin Darüşşifası'nı görüyoruz; Beni Artike'den Necmeddin Gazi, Mardin'de kardeşi Eminüddin'in inşa ettirmeğe başladığı, ancak ölümü sebebiyle bitiremediği darüşşifayı tamamlattırması ve kardeşinin ismini vermiştir. Mardin'deki bu darüşşifanın XIX. yüzyıl başlarına kadar faaliyetine devam ettiğini Başbakanlık Arşivi'ndeki vesikalar doğrulamaktadır.⁸⁸ Şehsuvaroğlu bu tesisin inşa tarihini 1108-1122 olarak zikreder.⁸⁹ Süheyl Ünver ise bu darüşşifanın inşa tarihini XIII. yüzyıl olarak zikreder.⁹⁰ Artuklulardan Eminüddin'in başlatıp kardeşinin tamamlattığı bu hastahane arşiv kayıtlarından öğrendiğimize göre çeşitli zamanlarda Şeyh Eminüddin, Şeyh Emin Efendi, Eminüddin gibi isimlerle anılmaya başlanmıştır. Katip Ferdî, H. 944 M. 1537'de maristanın harap olduğundan bahsetmektedir.⁹¹ Bunun dışında birçok kaynak da bize darüşşifanın birçok kez tamirat geçirdiğini bildirmektedirler. Mardin'de Hafsa Sultan adına inşa ettirilmiş bir darüşşifa da bulunmaktadır. Kaynaklarda bimarhane olarak da zikredilmektedir. Kanuni'nin annesi adına yapılan bu bina H. 945 M. 1538 yılında tamamlanmıştır. Kitabede bu binanın yapılmasına kadıların ve kerem sahibi bir kişinin sebep olduğu yazılı ise de bu kişinin kim olduğu zikredilmemiştir.⁹²

Sivas'ta ise Sivas Darüşşifası bulunur; Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus'un vasiyeti üzerine kardeşi Alaaddin Keykubad tarafından. 1217'de inşa edilmiştir. Sivas Darüşşifası, Selçuklu hastahanelerinin en büyüğüdür. 1768'e kadar aynı amaçla kullanılmış, bu tarihte bir fermanla medreseye çevrilmiştir. Vakfiyesinde tıp personeli için aranan şartlar şöyledir; hekimlerin nazik, merhametli, akranlarından üstün, tecrübeli, iyi ahlaklı, ve şarlatanlıktan uzak olması istenmekte, aynı şekilde göz hekimleri ve salih cerrahlar, eczacılar ve diğer personeli de zikredilmektedir.⁹³ Nisan 1218 tarihinde düzenlenen vakfiyesinin bir sureti 20 Şubat 1870) tarihinde Evkaf Nazırı Mehmed Hurşid Paşa'nın telhisi ile vakıf defterine kaydedilmek suretiyle günümüze kadar ulaşmıştır. Darüşşifaya Anadolu'nun muhtelif bölgelerinden 5 köy, 108 dükkan ve birçok arazi vakfedilmiştir.⁹⁴ Darüşşifanın yönetimi ise şöyledir: Vakıfla ilgili bütün işlerde mütevellî yetkili ve sorumlu kılındığı için darüşşifanın yönetimi de onun inisiyatifine bırakılmıştır. Darüşşifanın işleyişi hakkında fazla açıklık getirilmez. Mütevellinin darüşşifaya hekim tayini ile ilaç teminine dair yetkisi belirtilirken devrin hastahanesinde yetenekli tabiblerin, göz hekimlerinin ve cerrahların bulunduğu ve ilaç üretiminin yapıldığı vakfiyeden anlaşılmaktadır. Vakfiyenin bu kaydı hekimlikte

TÜRK TIP KURUMLARI

uzmanlaşmanın başlamış olduğunu, XIII. yüzyıl başlarında Selçukluların tıpta oldukça ileri seviyelerde bulduklarını göstermektedir.⁹⁵ 1768 yılında medreseye çevrilmiş, 1916 tarihe kadar medrese olarak kullanılmıştır. Bu darüşşifa, İzzeddin Keykavus'a ait vakfiyede⁹⁶ kayıtlıdır.

Bununla birlikte Selçuklu devlet adamlarından Kemaleddin Ahmed b. Rahet tarafından 1288 tarihinde tesis edilmiş olan Darürraha da bir anlamda güçsüz, fakir, yardıma muhtaç, sağlık yönünden elverişsiz kişilerin sığındıkları bir sıhhi müessesedir. Ünver, bu darürrahanın tesis tarihini 1329 olarak vermektedir.⁹⁷

Sivas-Divriği'de Divriği Darüşşifası bulunmaktadır; Selçuklular zamanında Mengüceklerden Fahreddin Behramşah'ın kızı Turan Melik tarafından inşa ettirilmiştir. Cümle kapısı üzerindeki kitabede Ahmed Şah İbn Süleyman Şah adı okunmaktadır.⁹⁸ Ayrıca kitabede; "1228 tarihinde Fahrüddin Behram Şah'ın kızı Allah'ın affına muhtaç Adil Melike Turan Melik bu mübarek darüşşifayı yaptırdı. Allah kabul etsin" denilmektedir.⁹⁹ Bu örnek bize bütün Selçuklu ve Osmanlı sağlık kurumlarının sağlıklı ilgili yönlerinin yanında birer hayır kurumu olduklarını da en iyi şekilde göstermektedir. Şerare Yetkin, bu darüşşifanın 1228 tarihinde yaptırıldığını söylemektedir.¹⁰⁰ Süheyl Ünver bu bilgiyi doğrular.¹⁰¹ Bu yapı aslında cami, türbe ve şifahaneden oluşan bir külliye'dir. M. Fahreddin Başel de tesisin kuruluş tarihini H. 626 olarak göstermektedir.¹⁰² Burası aslında bir külliye'dir. Ayrıca burada "fi eyyam-ı devlete el sultan el-azam Alaüddünya veddin Keykubad b. Keyhusrev 626" olarak Selçuklu sultanının adı da yazıldığından ötürü Ahmed Şah'ın onu sultan olarak tanıdığı anlaşılmaktadır.¹⁰³

Tokat'ta ise Pervane Bey Darüşşifası'nı görmekteyiz; Selçuklu devlet adamlarından Pervane Bey tarafından 1277 tarihinde yaptırılmıştır. Gök Medrese, Pervane Medresesi, Kırk Kızlar Medresesi adları ile de tanınmakta, 1811 tarihine kadar faaliyet gösterdiği bilinmektedir.¹⁰⁴ Ünver bu darüşşifayı XIII. yüzyıla tarihlendirerek tesis tarihini de 1275 olarak göstermektedir. Ayrıca 1811'e kadar tesisin devam ettiğini de doğrular. Bunun yanında Başbakanlık Arşivi'nde bu darüşşifaya ait dört önemli vesika gördüğünü zikreder.¹⁰⁵ Kazım İsmail Gürkan, bu darüşşifanın 6 bölüm olduğunu ve 4 bölümünün hastalara, 2 bölümünün ise nekahat devresinde olanlara ayrıldığını ve tesis tarihinin de 1275 olduğunu söylemektedir.¹⁰⁶ Şehsuvaroğlu Pervane Bey Darüşşifası'nın 1275 tarihinde tesis edildiğini ve 1811 tarihine kadar yani takriben 7 yüzyıl faaliyette kaldığını belirtmektedir.¹⁰⁷

Bimarhaneler

Asya Türkünün İslamiyet'ten önceki dönemlerde ruh hastaları ve tedavilerine ilişkin uyguladıkları yöntemler ve kurumlar kesin olarak bilinmemektedir. Ancak eski Türk hayatında insana verilen öneme ve aileye duyulan saygıya bakılarak, birarada olmanın zorunluluğundan doğan yaşama mücadelesinin kazanılmasındaki direnç gereği ruhsal olarak da bazı çözümlenmeler yapılmış olduğunu varsaymak hiç de yanlış olmasa gerek. Daha sonraki aşamada, ruh hastalarına karşı olan saygı ve insani uygulamaların, bu alanda bir katkısının olduğunu söylemek de kuşkusuz yanlış olmayacaktır. Türklerde ruh tababeti müesseselerinin ve akıl hastalarının tedavisinin çok eski tarihlerde geliştiğini düşünmekteyiz. Orta Asya Türklerinde özellikle Uygurlarda hekimlik bir müessesese olarak vardır ve akıl hastaları da tedavi edilmişlerdir. Türkler akıl hastalarına şefkati adeta bir ibadet kadar sevap saymış, ruhunu masum ve günahlardan uzaklaştırdığını düşünüp, bu çabaları ile dünyada ve ahirette sorgulamaya maruz kalmayacaklarına inanmışlardır.¹⁰⁸

Türklerde akıl hastası (Deli) Allahın kızgınlığına uğramış bir zavallı değil, kutsal tarafları olan, günahsız ve gerçek bir hastadır.

İslam dünyası, II. Halife zamanında İskenderiye'yi aldıktan sonra Müslüman bilim adamları Romalılardan, Bizanslılardan, Yunanistan'dan kovulan alimlerle temasta bulunmuşlardır. Bunlardan biri tek tanrı vardır dedikleri için sürülen Nestorien Papazlarıdır. Bunlar maiyyetleriyle birlikte İran'a sığınmışlardır. İran'ın Gundişapur şehrinde bu papazlar o zaman maristan diye adlandırılan bir müesseseye kurmuşlar ve bu müessesenin ilk hekimleri de kendileri olmuşlardır.¹⁰⁹

Osmanlılarda büyük camilerin yanlarında bir de şifahane binaları dikkat çeker. Eskiden dahili ve harici hastalıklar evlerde ve diğer değişik mekanlarda tedavi edildiği için bu binalar doğrudan doğruya ruh hastalıkları içindir. Osmanlının ilk dönemlerinde şifahane ve bimarhane tabirleri akıl hastalarına mahsus tedavi yerleri için kullanılmıştır. Diğer hastahanelere ise sıhhat, afiyet veya sağlık yurdu denmiştir. Toptaşı Hastahanesi'nin başhekimliğinde bulunmuş olan Monceri Péré "Annales Medico Psychologiques" isimli eserinde Türklerde ruh tababeti hakkında şunları belirtmektedir; Eğer bir milletin medeniyeti, halkın ıstıraplarına karşı hükümetin ilgisiyle ve hayır müesseselerinin çokluğu ile ölçülürse denilebilir ki İstanbul, Avrupalılardan üç asır önce bu medeniyetin başında bulunuyor. Çünkü hastahaneler, fakir ve düşkün evleri, nekahat müesseseleri, müzmin ve iyileşmeyen hastalıklar için darülacezeler, akıl hastası yurtları o kadar mükemmel, büyük ve hayranlık uyandıran tarzda yapılmıştır. Yine bu konuda Soylu, Kraft Ebing'in 1897'de neşrettiği eserinde, ilk bimarhanenin Türkler tarafından kurulduğunu, akıl hastalarının tedavi edilmesi yöntemlerinin Türklerden alınarak Avrupa'ya yayıldığını belirtmektedir.¹¹⁰

Avrupalılar ilk akıl hastahanelerini 1409 senesinde Valence şehrinde açabilmişlerdir. Sonra Saint Johans papazları İspanya'da, Kurtuba'da, Grenata'da bimarhaneler açmışlardır. Bu papazlardan bazıları İtalya'da Roma ve Floransa'da da bimarhaneler açmaya muvaffak olmuşlardır. 1601'de Floransa'dan Paris'e giden rahipler Charité Hastahanesi'nin ve meşhur Charanton'un kurucuları olmuşlardır. Buna göre M. 8. yüzyılda Bağdad Halifesi Harunu'r-Reşid ilk timarhaneyi açtıktan ancak 9 yüzyıl sonra yani XVII. yüzyılda Charanton Timarhanesi açılabilmiştir. Yani Paris'e tıp, 9 yüzyıl sonra ulaşabilmiştir.¹¹¹

Bu Türk bimarhanelerini şöyle sıralamak¹¹² mümkündür: Diyarbakır'da Bimaristan-ı Meyyafarikeyn bulunur; bu bimaristan Nasıruddevle b. Mervan'ın yaptırdığı müesseselerdendir. Nasıruddevle Diyarbakır emiri idi. El-Kaim bi-emrillah zamanında hüküm sürmüştü. Nasıruddevle'nin kızı oldukça ağır bir hastalığa yakalanmış, bunun üzerine Nasıruddevle bu hastahänenin yapımı için oldukça çok çaba ve para harcamıştır. Bu bimaristanda tam teşekküllü bir bimaristanda gerekli olan her türlü levazım ve teçizat vardı. Zahidü'l-Ulema'nın eğitimi de burada yapılmakta idi. Bu konuda İbni Ebu Asibe'nin Uyunu'l-Enbac adlı eserinde teferruatlı bilgi vardır.¹¹³ Harran'da Bimaristan-ı Raka (Reke) bulunur; İbn-i Ebu Asibe bu hastahänenin Harran yakınlarındaki Fırat Nehri çevresinde bulunan Raka şehrinde olduğunu belirtir. Ayrıca hekim Bedreddin Kadı Ba'lbek'in de burada çalıştığını ve bu şehrin havası, suyu ve doğası hakkında güzel bir risale de yazdığını nakleder.¹¹⁴ İbni Cebîr, Sefername adlı eserinde 580 yılı civarında Harran'da bir medrese ve bir bimaristan kurulduğunu kaydeder.¹¹⁵

İstanbul'da bimarhane adı ile açılan ilk bimarhane 1539 tarihinde hizmete giren Bimarhane-i Haseki Sultan'dır.¹¹⁶ Haseki Sultan Bimarhanesi'nin tesis tarihini Hamit Soylu, 1532 olarak vermektedir. Buna karşılık Libert, ilk akıl hastahanesini 1471'de Fatih'in

TÜRK TIP KURUMLARI

açtığı söylemektedir. Bu konuda Evliya Çelebi'de de bir kayıt vardır.¹¹⁷ Diğer bir bimarhane ise 1555'de açılan Bimarhane-i Sultan Süleyman'dır. Bu bimarhanenin tesis tarihini de Soylu 1559 olarak zikreder.¹¹⁸ Bu bimarhanede II. Abdülhamid'den önce İstanbul'da çıkan büyük kolera salgınına kadar yalnız akıl hastaları bulunmuştur. İstanbul'un üçüncü bimarhanesi 1583'de tesis edilen 927 senesine kadar da akıl hastalarına hizmet veren Toptaşı Bimarhanesi'dir (Bimarhane-i Valide-i Atik). Bu üç bimarhanede 300'den fazla hasta olduğu bilinmektedir. Bunların yanında Rüstempaşa Camii'nde, Koska Karakolu'nda hatta Mehterhane Tevkifhanesi'nde de akıl hastalarının barındırıldığını öğrenmekteyiz. Mehterhane Tevkifhanesi bir müşahadehane olarak kullanılır ve getirilen akıl hastalarının hastalığı anlaşıldıktan sonra bimarhaneye gönderilmiştir.¹¹⁹ Bunlardan hariç Sokullu Mehmed Paşa tarafından da bir bimarhane yaptırılmıştır. Yine Şehsuvaroğlu'nun verdiği bilgiye göre İstanbul Hasbahçe'de 1785 tarihinde tesis edilmiş Hastalar Ocağı ve Bimarhane tesisi bulunmak tadır.¹²⁰

Diğer önemli bir tıp kurumu da Üsküdar Valide-i Atik Bimarhanesi'dir; II. Selim'in eşi Nurbanu Sultan tarafından H. 991 M. 1583 tarihinde tesis edilmiştir. Bu bimarhanenin kadınlar ve erkekler kısmı vardır. III. Selim zamanında erkekler bölümü Nizam-ı Cedid kışlası olmuş, 1863'te Süleymaniye Bimarhanesi'ndeki hastalar buraya nakledilmiştir. 1908 tarihinde 400 kadar kadın ve erkek hastası olduğu söylenmektedir. 1927 tarihine kadar hizmet vermiştir. Akıl hastalarının ağırlıklı olarak tedavi edildikleri bir darüşşifadır.¹²¹

Osman Şevki Uludağ, bu bimarhanenin tesis tarihini 1582 olarak göstermektedir.¹²² Hamit Soylu ise bu tesisin inşa tarihini 1587 olarak göstermektedir.¹²³ Bir diğer kurum Sultan Ahmed Bimarhanesi'dir; Bu müessese kızlarağasının denetiminde olup özel bir idareye sahiptir. Evliya Çelebi burası için; " Evkaf-ı metindir. Ekseri fukara ve divaneleri bu darüşşifaya getirirler zira buranın havası güzel, huddamları mahbub ve mergup adamlardır ki daima hastalara can-ı dilden hizmet ederler. Çünkü nazırları bulunan kızlarağası her bar gelip hastaların hatırını sual eder " demektedir.¹²⁴ Osman Nuri, bu tesisin yapım tarihi olarak 1616 yılını göstermekte,¹²⁵ Hamit Soylu ise 1622 tarihini vermektedir.¹²⁶ İstanbuldaki bir diğer kurum da Haseki Bimarhanesi'dir; 1530 tarihinde Hürrem Haseki adına Kanuni Sultan Süleyman tarafından yaptırılmıştır. Hamit Soylu'da bu tarih 1532 olarak zikredilmiştir.¹²⁷ Evliya Çelebi buraya; " Hasaki Darülcünun Bimarhanesi" demektedir. Burasının 1900'lü yıllara gelinceye kadar "Hasaki Zindanı" ismiyle kadınlara mahsus tutukevi olarak adlandırıldığına bakılırsa sonraları tesisindeki amacın kaybolduğuna hükmedilebilir.¹²⁸

Manisa'da Manisa Bimarhanesi'ni görürüz; Kanuni Sultan Süleyman annesi Hafsa Sultan adına 1554 tarihinde tesis etmiştir. Bu tesis bimarhane, hamam ve imaretten oluşan bir külliye'dir. Bimarhane XX. yüzyılın başlarına kadar hastahane olarak hizmet vermiştir. Faaliyette olduğu dönemlerde diğer bölümlerinin yanında özellikle akıl hastalıkları ağırlıklı (tımarhane) olarak çalışmıştır.¹²⁹ Osman Nuri bu tesisin 1551 tarihinde kurulduğunu söylemektedir. Ayrıca Evliya Çelebi de; bu tesisin Yavuz Sultan Selim'in annesi Bezm-i âlem Valide Sultan tarafından yaptırıldığını kaydeder. Ayrıca müessese idaresinin o zaman Merkez Efendi'ye verildiğini ve halkın civarda iskanları teşvik için mesir denilen macunun Nevruz günü Sultan Camii'nden halka dağıtıldığını zikreder. Bimarhane için yüzü aşkın köyün bir milyon kuruştan fazla tutan aşarı vakfedilmiştir.¹³⁰

Nusaybin'de ise Bimaristan-ı Nusaybin bulunmaktadır; Nusaybin'de büyük bir felsefe ve tıp mektebi bulunmakta idi. Bu okul Sasani padişahlarının teşviki ve Nasturi bilginlerinin gayretleriyle tamamlanmıştır. Burasının tam teşekküllü olduğu ve hiçbir malzemeye ihtiyacı

olmadığı nakledilmiştir. Nusaybin'de o zamanlar böyle bir okulun olması gayet doğaldır. Ama o dönemlerde orada böyle bir bimaristanın olup olmadığına dair bir belge ne yazık ki yoktur. Bu konuda İbn Batuta; " H. 720'de bu şehri gördüm. Bu şehir çok eski ve güzel bağlar arasında bir şehirdi. Tam anlamıyla mamur idi. Bu şehirde herhangi bir attara rastlamadım. Burada bir hastahane ve iki medrese gördüm..." demektedir. Nusaybin Bimaristanı hakkında kesin bir bilgi elde mevcut değildir.¹³¹

Tımarhaneler

Delasiauve, Monceri, Moreau de Tours, Laignel-Lavastine, Kraft-Ebing, Pandı, H. Bersot, Desruelles vb. gibi tanınmış batılı ilim adamlarının eserlerinden hareketle akıl hastaları Avrupada, şeytana karıştığı savıyla ateşe atılıp yakılırken Türkler tarafından tedavi edilmeleri önemli ve dikkat çekicidir. Delasiauve eserinde bu gerçeği önemle işaret etmektedir. M. X. yüzyılda yetişen İbni Sina, Zekerıyyaülrazi gibi Türk ve İslam ilim adamlarının ruh hekimliği alanında psikolojik tedavi ve hastalara iyi davranışta bulunulması bakımından önemli fikirleri olduğunu Laignel-Lavastine; "XVI-XIX Asır Ruh Hekimliği" adlı eserinde yazmaktadır. Henüz biyoloji ilminin gelişmediği, uygulamalı tababetin labaratuvara inmediği bir dönemde İbni Sina'nın ortaya koyduğu tezler bugünün modern ruh hekimliği tarafından ortaya koydu bulgulara en azından temel olmaktadır. Batılı müelliflere izafe edilen bazı buluşların, daha önce İbni Sina tarafından düşünülüp bir yöntem içinde neşredildiğini "Kanun-ı Fit'Tıb"adlı eserinde görmekteyiz.

Tımarhaneler, Osmanlı toplumunda akıl hastalarının tedavi ve tecrit edildikleri mekanlardır. Aslında böyle bir ayrıma kesin çizgilerle gidilmediği, bu müesseselerin darüşşifaların bünyelerinde olduğu görülür. Darüşşifalar, bimarhane ve tımarhaneler aynı anlamı ifade etmektedirler. Daha sonraları Osmanlı'da bunlar, (hepsinde olmamak kaydıyla) bir ihtisaslaşmaya gitmişler ve bazıları sadece tımarhane veya bimarhane, bazıları da sadece darüşşifa adını alarak kendi ihtisas dallarında çalışmaya başlamışlardır. Bununla birlikte bir darüşşifanın hem bimarhanesi hem de tımarhanesi de vardır. Bunlar ayrı bölümler halinde darüşşifaların içlerinde görev yapmaktadırlar. Ayrıca sadece bimarhane veya tımarhane olarak planlanmış çok az da olsa müesseseler vardır. Süheyl Ünver'in de belirttiği gibi Osmanlı hastahanelerinin hiçbiri sadece akıl hastaları için özel olarak yapılmış müesseseler değillerdir. Ona göre darüşşifalar kompleks tesisler olup içlerinde bu ve benzeri bölümleri de ihtiva etmektedirler.¹³² Sonuç olarak temelde bu terimlerin kullanım anlamları Osmanlı'da aynıdır. Hastahane tabiri ise yeni zamanlarda kullanılmaya başlanmıştır. Bu kelime ilk olarak 1844'de İstanbul'da Yenibahçe'de yapılmış olan şimdiki Gureba Hastahanesi için kullanılmıştır.

Selçuklu devrinde, ondan sonra Tevaif-i Müluk ve Osmanlı İmparatorluğu'nda akıl hastalarına tekke ve zaviyelerde Şeyh ve Sufiler bakmışlardır. Bunlar kurdukları müesseselerde çeşitli telkinlerle halka ruh sağlığı aşılama çalışmışlardır.¹³³

Türk tımarhanelerin Selçuk ve Osmanlı ülkesindeki dağılımları da şöyledir: Edirne'de II. Bayezid Darüşşifası (Tımarhanesi) bulunmaktadır; Fatih'in oğlu II. Bayezid tarafından kurulan bu darüşşifa'nın en önemli bölümlerinden biri de akıl hastalarının ağırlıklı olarak tedavi edildikleri bölümdür. Burası bir darüşşifa olmasına rağmen tımarhane hizmeti de vermesi yönünden tımarhaneler bölümünde de incelenmesi gereken bir konudur. İnşa tarihi 1488'dir.¹³⁴ Temeli 1485 tarihinde atılmıştır. Günlük masrafları için günlük 329 akça vakfolunmuştur.¹³⁵

TÜRK TIP KURUMLARI

Erzurum'da Erzurum Tımarhanesi bulunur; Pasinlerdeki bu darüşşifada zihinsel özürlü insanların tedavi edildikleri bilinmektedir. 1147 tarihinde yapıldı. Bugün mevcut değildir.¹³⁶

Süheyl Ünver, buranın inşa tarihinin kesin olarak bilinmediğini zikretmektedir.¹³⁷

İstanbul'da Sultan Ahmed Tımarhanesi; Kızlarağasının denetiminde olup özel bir idareye sahip idi. Evliya Çelebi burası için; " Evkaf-ı metindir. Ekseri fukara ve divaneleri bu darüşşifaya getirirler zira buranın havası güzel, huddamları mahub ve mergup adamlardır ki daima hastalara can-ı dilden hizmet ederler. Çünkü nazırları bulunan Kızlarağası her bar gelip hastaların hatırını sual eder " demektedir.¹³⁸ Osman Nuri bu tesisin yapım tarihi olarak 1616 yılını göstermektedir.¹³⁹

Konya-Aksaray'da XIII. yüzyıla tarihlendirilen bir darüşşifadan bahsedilir. Halk buraya Tımarhane Mahallesi adını verdiği göre bu yapının bir tımarhane yapısı olduğu kuvvetle muhtemeldir. Cemaleddin Aksarayı'nın burada hekimlik yaptığı zannedilmektedir. Darüşşifa bugün mevcut değildir.¹⁴⁰

Cüzzamhaneler

Osmanlı devrinde Türk tabipleri cüzamın bulaşıcı olduğuna inanmaktadırlar. Peygambere atfolunan " Firre mine'l-cüzzamkema refirre mine'l-eset" hadisi arslandan kaçıldığı gibi miskinden de kaçılmayı emretmekteydi.

Osmanlılarda cüzamlıları tecrit için hastahanelerde ayrı bölümler, bağımsız olarak da ayrı cüzamhaneler yapılmıştır. Tedavisi o gün için mümkün olmayan bu hastaları herkesin arasında bulundurmamak, bulaşmanın önünü almak için ve önemli bir korunma tedbiri olarak yapılan bu müesseselere Miskinhane, Miskinler Tekkesi de denmiştir. Bu hastalığın en çok etkili olduğu yer Hindistan'dır. Osmanlı'da bu hastalığı çekenleri tecrit etmek, onların parmakları dökülmüş olan ellerini, kesik burunlu yüzlerini, miskin ve tembel yaşayışlarını halkın gözü önünden uzaklaştırmak ve aynı zamanda sirayetten korumak amacıyla bu kişiler tekkelerde barındırılmışlardır. İslâm âleminde Tıbbü'n-Nebî adında bir ilim vardır. Genel tıbbın bir kolu sayılan bu ilim; Peygamberin tıbbî konular hakkında söylemiş olduğu sözlerin toplanmak ve tababet bakımından açıklanmak suretiyle ortaya çıkmıştır. İşte bu tür sözlerden biri de; "Cüzzamlı adamlara bakmayınız. Yani onlar gözünüze ilişirse bile çabucak yüzünüzü çeviriniz." şeklindedir.¹⁴¹ 1300-1882'de yapılan genel sayım sonucunda o tarihte İstanbul'da 260 Tekke olduğu saptanmıştır. Buralarda 1901 'i erkek, 1184'ü kadın olmak üzere toplam 3275 nüfus barınmakta idi.¹⁴²

İstanbul'da en önemli Miskinler Tekkesi Yavuz Sultan Selim tarafından 1514'te Üsküdar'da yaptırılmıştır. Üsküdar'daki Miskinler Tekkesi, 1809 tarihinde büyük bir tamir görmüş ve son zamanlara kadar yaşamıştır.¹⁴³ Buna Karacaahmed Cüzamhanesi de denmiştir. Gördüğü tamirleri Şehsuvaroğlu 1810 ve 1843'de olduğunu belirtmektedir. 1927 tarihinde de kapanmıştır. Bunların dışında eldeki kaynaklara göre Sivas, Kastamonu ve Kayseri'de de birer cüzamhane olduğu da bilinmektedir.¹⁴⁴ Edirne'de Kirişhane Mahallesi'nde Miskinler Tekkesi denen yerde II. Murad zamanında (1421-1451) bir miskinler tekkesi yaptırılmıştır. Tesisinden yaklaşık 2 yüzyıl sonra 1627'de bile faal olduğuna dair bir kayda rastlanmıyorsa da hangi tarihe kadar faaliyetine devam ettiği kesin olarak bilinmemektedir.¹⁴⁵ İstanbul'da Üsküdar-Karacaahmed Cüzamhanesi'ni görüyoruz; 1514 (920) tarihli Üsküdar Karacaahmed Cüzamhanesi yakın zamanlara kadar Miskinler Tekkesi olarak anılmış önemli bir cüzamhanedir.¹⁴⁶ İ. H. Uzunçarşılı da bu ilgiyi

doğrulamaktadır.¹⁴⁷

Kayseri'de ise Dulkadiroğulları Cüzzam Bimarhanesi bulunur; XIII. yüzyılda Zülkadiroğlu Hasan Bey tarafından yaptırılıp cüzzamlıların tedavisi için kullanılmış bir darüşşifadır.¹⁴⁸

Süheyl Ünver, Dulkadiroğlu Hasan Bey'in Kayseri'de cüzzamlılara civardaki Salkon Kariyesi'nin nısfını vakfettiğini, Zülkadiroğulları zamanında esasen burası mevcut olup onların bu vakfı zenginleştirdiklerini ve bu müessesenin de Selçuklu yapısı olduğu kesin olarak kabul edilirse Türk cüzzam tarihini buralara kadar geçmişe götürmek gerektiğini zikretmektedir.¹⁴⁹ Sivas'ta cüzzamlıların ayrı bir yerde tecrid ve tedavi olundukları bilinmektedir. Bunun yanında Anadolu'dan bazı hastalar bu tecridhaneye gönderildikleri gibi İstanbul Cüzzamhanesi'nden de bazı hastaların Sivas'a gönderildikleri kayıtlarda zikredilmektedir. Örneğin İstanbul Cüzzamhanesi'nde bir hasta tecridhane kurallarına uymadığı zaman Sivas'taki cüzzamhaneye yollandığı bilinmektedir.¹⁵⁰

Körhaneler

Osmanlı'da ayrı bir müessese olarak Körhanelere çok az rastlanır. Ancak Bütün darüşşifaların bünyelerinde körhane adıyla anılmasa bile ayrı göz kliniklerinin olduğu bilinmektedir. Buralarda önemli göz hekimleri görev yapmışlar ve bunlar vakfiyelerde belirtilen şartlarda iyi aylıklar alarak cerrahi müdahalelerde dahi bulunmuşlardır. Ayrı bir müessese olarak bizim tesbit edebildiğimiz tek körhane Manisa Körhanesi'dir. Manisa Körhanesi, Saruhanlılar zamanında Saruhan Gazioğlu İlyas tarafından körlerin bakılması ve tedavileri için inşa ettirilmiştir. Bugün için binası mevcut değildir. Ancak şeriye sicillerinde adı zikredilmektedir.¹⁵¹

Cerrahaneler

Cerrahi, insanlık tarihi kadar eskidir. Tababetin bu bölümü harici travmalar, kırıklarla başlamıştır. Bunun içindir ki tıp ilminden de önce başladığı muhakkaktır. İnsanlar arasında savaşlar dolayısıyla yaralanmalar olunca bunlara bakım ve tedavi işleri de önem kazanmıştır. İşte bu zamanlarda daha iç hastalıkları hakkında geniş bir bilgi yoktu. Eski Mısırda ölümlerin mumyalanması, yine eski Thebes de harap olmuş duvarlar üzerinde cerrahlığa ait modern aletlere benzeyen şekiller görülmüştür. Onlar bir cesedi 36 kısma ayırmışlardır. Musevilerde sünnet ameliyatı iptidai aletlerle yapılmıştır. Yunanlılar da cerrahiye ait bilgilerinin tamamına yakını Mısırlılardan almışlardır. Ortaya çıkışlarında cerrahi ile diğer tababet birdir. Ayrılmaları XII. yüzyıldadır. Bu ayrımı ilk defa getirenler Müslüman tabibleridir. Bu ilkler arasında Razi' başta gelir. Ebu'l-Kasım da cerrahiye ilk önemi veren müellifler arasındadır.

XIV ve XV. yüzyıllarda Osmanlı memleketleri içinde tababet sanatını icra edenler İslam, Hıristiyan ve Yahudi teba idi. Bunların arasında iyi tabiblerin yanında sahte tabiblerin de varlığı bilinmektedir. Bu önemli mesele Osmanlı hükümetince tesbit edildikten sonra bunların ehil olup olmadıklarını hekimbaşı bir imtihan ile tesbit etmekte ve ehil olanlara ehliyetname vermekte, ehil olmayanlar ise bu işten menedilmektedirler. XV. yüzyılda yetişmiş ünlü cerrahlardan biri de Edirneli Safaî'dir. Safaî'nin bir de dükkanı bulunmaktadır. Safaî hakkında Sehi Bey ve Lâtifi tezkirelerinde önemli açıklamalar vardır.¹⁵²

Tıphanenin kuruluşundan beş sene sonra yani 1832'de Cerrahane adı ile Topkapı

TÜRK TIP KURUMLARI

sahillerinde cerrahane açılmıştır. 1838'de Galatasaray'da Tıphane ve Cerrahane birleştirilmiştir. Bununla birlikte cerrahlığın temelleri Türk toplumunda çok daha eskilere uzanmaktadır. Selçuklular zamanında Sivas Darüşşifası'nda ikiden fazla cerrah olduğu bilinmektedir.¹⁵³ Osmanlı Türkiyesi'nde 1838'den sonra ayrıca cerrah yetiştirilmeye başlanmıştır. Bu tarihe gelene kadar tesbit edilebilen cerrahların sayısı ve buldukları hastahaneler şöyledir; 1217'de Sivas Keykavus Şifahanesi'nde ikiden fazla cerrah, 1471'de İstanbul Fatih Sultan Mehmed Darüşşifası'nda bir cerrah, 1485'te Edirne II. Bayezid Darüşşifası'nda iki cerrah, 1540'ta İstanbul Haseki Sultan Darüşşifası'nda iki cerrah, 1556'da İstanbul Süleyman I. Darüşşifası'nda iki cerrah, 1588'de Üsküdar eski Valide Darüşşifası'nda ikiden fazla cerrah bulunmaktadır.¹⁵⁴ Bunların yanı sıra Fatih zamanından itibaren orduda bir hekimbaşı bulunmuştur. 1525 tarihli istatistiğe göre o zaman sarayda 45 cerrah ve 5 cerrah şakirdi bulunmaktadır. Bunlar 2-18 akçe gündelik alırlardı. 1574'de ulufeli kul taifesinin miktarı 36.153 olduğu halde bunların arasında 26 tabib ve cerrah bulunmakta idi. XVI. yüzyıl ortalarında bu neferlerin miktarı 92.208'e çıkmış, tabib ve cerrahların miktarı ise 36 olmuştur. Yine Topkapı Sarayı istatistiğine göre 1615'te cerrahların adedi 45'den 17'ye inmiş, şakirdlerin sayısı da 44 olmuştur. Eşkinci ismiyle yeni bir askeri teşkilat kurulduğu zaman vücuda getirilen ve herbiri 150 muharipten oluşmuş 51 ortadan herbirine birer cerrah tayin olunmuştur. Bununla birlikte 1826'da kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye Teşkilatı zabitleriyle birlikte 1256 neferden oluşan her sınıfa birer tabib ve cerrah tayin olunmuştur.¹⁵⁵ 1831'lerde Cerrahhanede eğitim tamamen Türkçedir. Gece yatılı ve tamamen askeri bir disipline tabidir.

Yeni tıphanenin cerrahane ile birleştirilmesinden ve Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'nin açılmasından sonra yeni cerrah yetiştirecek ayrı bir kurum kalmamıştır. Ancak Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'de derslerin Fransızca olması sebebiyle Tıphane ve Cerrahane şakirtlerinden Batı lisanlarını tahsil etmek isteyenler ve derslerini yeni mektepte tamamlamağa razı olmayanlar için ayrıca cerrah ve eczacı sınıfları açılmıştır. Cerrahlar bu sınıflarda üç sene tahsil görecekler ve cerrahinin inceliklerini öğreneceklerdir. Okul içinde açılan bu sınıfların ömürleri uzun olmamıştır. Esasen bu sınıflar geçici olarak teşkil olunmuştu. Dışarıdan yeni talebe alınmamıştır. Ancak tıp sınıflarında uzun müddet kalıp da tahsilini bitirmeye muvaffak olamayanların birçoğu cerrah ve eczacı olmaya razı olarak bu sınıflara geçiyorlardı. Derslerde Fransızcanın kaldırılmasından sonra tahsilde başarı kolaylaşınca artık talebe arasında eczacı ve cerrah sınıflarına mecburen razı olanlar da kalmamıştır. Fakat ordu muhtaç olduğu cerrahların yokluğunu hissedince bunlar için Haydarpaşa Hastahanesi'nde yeniden dersler açılmıştır.¹⁵⁶ Cerrahhaneden mezun olan veya dışarıda cerrahlık öğretimi alıp Osmanlı ülkesine gelen ve burada sınava girip icazet alan cerrahlar özel cerrah dükkanları da açmışlardır.¹⁵⁷

Eczahaneler

Türk tıp tarihindeki eczahane olgusunu iki gurupta incelemek gerekmektedir. Birincisi darüşşifaların bünyelerindeki eczahaneler, ikinci olarak da daha sonraki dönemlerde gelişen, bağımsız olarak açılmış eczahaneler (eczahane dükkanları)'dir. Darüşşifada kadrolarında her zaman için eczacılık yer almıştır. Vakfiyelerde genel olarak eczacılardan ve ilaçlardan şöyle bahsedilmektedir; ilaçların dikkatle tertibine hekim dikkat edecektir. Darüşşifaya lazım olan ilaçları dışarıdan vekilharç satın alır. İçilecek ilaçları yapmaya, macun, hap vesair bunlara benzer ilaçları yapmaya memur bir de eczacı bulunacak ve günde....dirhem alacaktır. Mahzendeki şuruplara, ilaçlara vesaire memur, darüşşifaya lazım olan şeyleri hazırlama göreviyle mükellef mahzen emini vardır. Bunlara Tabbah-ı Eşribe ve Hâfız-ı Eşribe de denir. İmarette yemek yiyenler arasında isimleri şerbetçi olarak

TÜRK TIP KURUMLARI

geçmektedir. Darüşşifa kadrolarında eczacılar genellikle iki kişidir. Bunlardan başka bir de edviye döven bulunmaktadır. Hastahaneye ayakta tedaviye gelen hastalara ilaçlar eczahane tarafından ücretsiz olarak verilmiştir.

XVI. yüzyıl, Osmanlı hekimliğinin gelişmesi bakımından önemli bir dönemdir. 1555'te Süleymaniye Külliyesi açılmış, karşısındaki Darüttıb tamir edilerek sağlık merkezi haline getirilirken eski şekli değişmiş hatta Genel Darülakakir de bu arada eski halini büsbütün kaybetmiş, ilaçların saklandığı yerler dahi kaldırılmıştı. Kanuni zamanında Süleymaniye Darüttıbbı kadrosunda çeşitli hekimler, iki edviye kub, hekimin kontrolünde çalışan bir aşşab ve birkaç tabbah-ı eşribe bulunmaktadır. Bunlardan da anlaşılacağı üzere eczacılar hastahanelerin kadrolarında önemli bir mevki almaya başlamışlardır. Eczacılar bu yüzyılda da bundan önceki yüzyıllarda olduğu gibi pratik yoldan ustalarının yanında çırak olarak yetişmektedirler. Bu süreç XIX. yüzyıla kadar böyle devam edecektir.

Amerika'nın keşfinden sonra Avrupa'da önem kazanan kınakına, ipeka, gayyak ve emsali droglar çok az zaman sonra Türkiye'ye de girmiş ve XVIII. yüzyıl başında Bursalı Hekim Ali Münşi tarafından kınakına ve ipekakuana, narçili bahrî hakkında Türkçe risaleler yazılmıştır. XVII. yüzyılda Batı etkisi Osmanlı'da XVI. yüzyıla oranla daha fazladır.¹⁵⁸ Eczacılar çıraklık yaparak yetiştikleri halde 1841'den itibaren Mekteb-i Tıbbiye'de bir eczacı sınıfı açılmıştır. Bunun yanında darüşşifa bünyesindeki eczahanelerde pratik eczacılık da gösterilmiştir.

Eczacılık tarihimizde zaman zaman eczacılar (İспенçiyarlar)'da aranacak vasıflar da yer almıştır. Bunun oldukça eski bir tarifini Halebli Hekimbaşı Sakih b. Nasrullah'ın (Akrabadin) adlı eserinde buluyoruz. 1669 yılında Yenişehir'de ölen Salih Efendi, Akrabadin'in başında hekimlerinin vasıflarını tertip ile onların kontrolü altında çalışan Aşşap ve eczacılara ilk defa İспенçiyar tabirini kullanıyor. Ayrıca burada: "İспенçiyar'ın dükkanı tabibin menziline karib ola, zira ispençiyar tabibin tutar elidir diyor. Ayrıca eczahanenin vasi' ve mütedil yerde ola ki üzerine daima güneş ve lodos dokunmaya, eğer mümkün ise dükkan-ı karibi bestan edine ki lâzım olan otlar ve baklaları bostana ekip terkip iktiza ettikte taze latif otlarla yapıla"¹⁵⁹ denilmektedir.

Asker hastanelerinin çoğalmalarıyla 1835'de, bir de askerî eczahane anbarının kurulduğunu görüyoruz. 1866'da Askerî Eczahane-i Amire Müdürlüğü'nden asker hastanelerine ve revirlerine gönderilen ihtiyaç listeleri gereğince bu müesseseler ilaçlarını temin ediyorlardı.¹⁶⁰

Osmanlı eczahanelerine örnek olarak Piri Paşa zamanında (1517-1568) Adana'da düzenli bir darüşşifa ve eczahane olduğu vakıf kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bu ve benzeri vakıfnamelere göre hekimler pazartesi ve perşembe günleri sabah namazından sonra eczahaneye gider ve akşama kadar ilaç yapar ve hastalara dağıtırlarmış. Hekimlerin çalışmalarını düzenleyen bir yönetmelik de olduğu bilinmektedir.¹⁶¹

Türkiye'de eczacıların ve eczacılığın tıptan bağımsız olarak ele alınmaları XIX. yüzyıla rastlamaktadır. İlk defa 1867'de tıp okulu içinde bir eczacılık sınıfı teşkil edilmiştir. Eczacılığın eğitim dili daima Türkçe olmuştur. Ancak istenen sayıda eczacı olmadığı için Haydarpaşa Hastahanesi'nde pratik bir eczacılık okulu açılmıştır (1876-1896). Eczacılık Okulu ancak 1909'da bağımsız bir eğitim kurumu haline gelmiştir. Türkiye'de ilk eczahane 1753'de bir Ermeni tarafından açılmıştır. İlk özel Türk eczahanesi ise İstanbul'da Zeyrek'deki Hamdi Bey Eczahanesi'dir.

TÜRK TIP KURUMLARI

Eczacı kelimesi Osmanlı Türklerinde çok yeni zamanlarda kullanılmaya başlanmıştır. Bursa Darüşşifası'nda eczacı kelimesi yoktur. Bunun yerine şerbetyan, saydelâniyan, uşşaban gibi kelimeler kullanılmıştır. 802 tarihli Yıldırım Bayezid Vakıfnamesi'nde şerbetyan kelimesinin eczacı demek olduğuna hükmedilebilir. Fakat zamanımıza kadar intikal eden saydele kelimesi eczacıyı daha iyi açıklamaktadır. Uşşap ise "taze ot, çayır" anlamına gelen "uşb" kökünden gelmektedir. Vakıfname şerbetçilerin, saydelânların ve uşşapların görevlerini teferruatlı bir biçimde açıklamamaktadır. Fatih Darüşşifası'nda da eczacı kelimesine rastlanmamaktadır. Fatih'in vakıfnamesinde eczacıya ait görevleri bir isim vermeksizin: "Bir ferd-i kamili mücerrep tayin olunup kâr-ı eşrûbe ve maacin ve ebaricat taphı olup bi'l-cümle murazayı müslimin levazımını tedarike himmet ve şat..."¹⁶² cümlesi ile tarif etmektedir. Kanuni'nin vakıfnamesinde ise saydelân kelimesi yoktur. Ancak edviye kûp, uşşap kelimelerine rastlanmaktadır. Vakıfnamede edviye kûp şöyle tarif edilmektedir: "Sahk-ı edviye ve dakk-ı akakir hususunda dâna ve tuvâna iki nefer kimesne edviye kûp olup dakk-ü sahk-i lâzım olan akakiri âdeti etibba üzere sahk-ı beliğ ile kûft edüp istimaline salih ve terkibe kadir eyleteler..."¹⁶³ Buradaki kûb kelimesi dövmek anlamına gelen gûften mastarından gelmektedir ve bu isimden eczacı anlamı kastedilmektedir. Uşşap ise: "Akakir-i edviye ve haşayış ve A'şap ve usulü ezharın hakaik ve esami ve hasayisine arifce cevdeti verdat ve sair keyfiyatına vâkif bir kimesne uşşap olup âlâ sebilü'l-efrat ve't-terkip darüşşifada lazım olan eşyayı reis marifetiyle bi-ihmal satınalıp getirüb kilere teslim idüb..."¹⁶⁴ şeklinde tarif edilmekte ve ilaçları terkip ve ihzar eden eczacı da ayrı bir iş erbabı olarak görevli bulunmaktadır. Bu ve benzeri resmi kayıtlarda eczacı kelimesi olmadığı gibi çeşitli kaynak eserlerde de eczacı ismine rastlanmamaktadır. 1666 tarihinde ölen tabib Salih Efendi'nin Akrabadin adlı eserinde eczacı yerine Speçyar kelimesine rastlanmaktadır. Bu kelimenin de İtalyanca Spezzer kelimesinden alındığı zannedilmektedir. Tabib Salih Efendi, speçyarı şöyle tarif etmektedir: "İspeçyar deyu otlar ve eczalar dükkanında mevcut olup tabibin ısmarladığı üzere şerbetler ve macunlar ve haplar yapan kimseye derler".¹⁶⁵ Eczacı kelimesine ancak XIX. yüzyılda Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane açıldığı sırada tesadüf ediyoruz ki bu isim böylece zamanımıza kadar intikal etmiş ve diğer isimlendirmeler unutulmuştur. İlk el kaynaklara göre; eczacıların dükkanları tabiblerin buldukları yerlere yakın olmalı idi. Çünkü eczacılar tabiblerin en önemli yardımcılarıydılar. Eczacının olmadığı zaman hastayı tedavi mümkün olamazdı. Eczacının sadık, afif, gani olması, fukaraya karşı şefkatli davranması ve kanaat sahibi olması gerekirdi. Sarf ve nahiv bilmeli, müfredatta alim olmalı idi. Vezinleri tanımalı idi, dükkanları geniş ve uğrak yerlerde olmalı idi, lodos ve güneşten korunaklı ve mümkün olursa dükkan yanında gerekli nebatları bizzat yetiştirmek üzere bir bahçesi bulunmalı idi. Eczacılar ilaçları hazırlarken tabiblerin de fikirlerini almalıydılar, macun vb gibi devalar, konulan zarfın üzerine terkiбин ismi, yapıldığı tarih yazılmalı idi. Eczacı tabibin emri olmadıkça kimseye birşey veremezdi.

İlk dönemlerde Amasya Darüşşifası tabibi Şerafeddin b. Ali'nin 1468'de yazdığı Mücerrepname'ye göre bazı ilaç türleri şunlardır: "Tiryak, macun, müşhil, süfuf, tılâ, kabız, fitil, şerbet, mazmaza, gargara, kâhıl, kurs, look, zürur, merhem, yağ, hokne, mat buh, mukayyi, hap, şerbet".¹⁶⁶ Akrabadin'de bunlara ek olarak "Dihen, buhur, yakı, tahilyon, lâpa, şaf, ruh, sürtkâ, murabba, tensuh, enfiye ve gubar"¹⁶⁷ bulunmaktadır.

Bugün için elimizde eczacıların nasıl yetiştiklerine dair kesin bir kayıt yoktur. Bazı kayıtlara göre tabib şakirdi denilen sınıf arasında eczacılıkla uğraşanların mevcut olduğu zannedilmektedir. Eczacıların tabibler nezaretinde çalışan bir sınıf olduğunu tahmin ediyoruz. Tabibler kendi kitaplarında birçok terkiibi ve hazırlama şekillerini uzun uzadıya tasvir etmişler ve eczacıları "tabiblerin tutar eli" olarak tasvir etmekle beraber birçok işlerde

tabib nezaretinde çalışmalarını da kaydetmişlerdir.

Kanuni Sultan Süleyman zamanında Süleymaniye Darü't-Tıbb'ı kadrosunda çeşitli hekimlerin yanısıra 2 edviye kûp, hekimin sorumluluğunda çalışan bir aşşap ve bir kaç tabbah-ı eşribe bulunmaktadır. Bundan da anlaşılacağı üzere eczacılar hastahanelerin kadrolarında önemli bir yer tutmaya başlamışlardır. Bir talimatname ile hepsinin görevleri belirlenmiştir. Hastahanelerin bir günlük ilaç masrafı 300 akçe gibi önemli bir yekün tutmaktadır. Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi'nde eczahanenin görevleri uzun uzadıya anlatılmıştır. Eczacılar bu yüzyılda da bundan önceki yüzyıllarda olduğu gibi pratik yollardan ustaların yanında çıraklıktan yetişmektedirler. Zira yukarıda da belirttiğimiz gibi bunların yetiştirildiği okullar XIX. yüzyıla kadar yoktur.

Süleymaniye Darü't-Tıbbı XIX. yüzyıl ortalarında dağılır. Hastahane kısmı ise XX. yüzyıl başına kadar faaldir ve dolgun maaşlı müstakil eczacıları vardır. Yine bunun gibi Hürrem Sultan'ın yaptırdığı darüşşifa kadrosunda hekimlikten başka herbiri günde 3 dirhem alan iki tabbah-ı eşribe yani ilaçları hazırlayan kişi vardır. Ayrıca günde ikişer dirhem alan edviye döğen yani ilaç hazırlamada çalışan dört kişi vardır. Vakfiyesinde; yerleri boşalınca muktedir olanlardan birisinin bu vazifeye seçileceği anlaşılmaktadır. Yine 946'da (1539) Manisa'da Yavuz Sultan Selim'in haremî Hafsa'nın 991'de (1583) ve III. Murad'ın annesi Nurbanu Sultan'ın Üsküdar'da yaptırdıkları hastahanelerin kadrolarında eczahaneler ve eczacı kadroları bulunmaktadır.¹⁶⁸

XVII. yüzyıl seyyahı Evliya Çelebi Seyehatnamesinde ispençiyarlar, güllapçılar, macuncular, meşrubat-ı deva esnafı hakkında önemli bilgiler vermiştir.¹⁶⁹ Yine XVII. yüzyılda sınava tabi tutulmayan tabiblerin sanatlarından men' edilmelerine dair bir ferman çıkarılmıştır. Bu ferman da eczacılık tarihi için olduğu kadar devletin, tabib, eczacı ve sağlık kurumlarına bakış açısını göstermesi bakımından da önemlidir.¹⁷⁰

Sağlık sistemi içinde ecza ticareti de önemli bir yer tutmuştur. Eskiden ecza ticaretiyle uğraşanlar iki sınıftır. Bir kısmı drogistler; toptancılarıdır. İthalat ve ihracatı bunlar yapar ve eczacılara satarlar. Ekseri eski han odalarında yazihaneleri vardır ve depolarında mallarını saklarlar. Ecza ticaretiyle uğraşan diğer bir zümre de aktarlardır. Akakir, yani drog sattıklarından akkar anlamında aktar diye anılmaktadırlar. Çıraklar ustaları tarafından yetiştirilirler, esnaf usulünce peştemal kuşattırılarak usta yapılır ve ancak bunlar muayyen yerlerde ve muayyen sayıda olan aktar dükkanlarından birini açabilirlerdi. Attarlar dükkanlarında bugünkü eczahaneler gibi (menku' ve matbuh ilaçlar hariç) hekim reçetelerindeki formüllere göre tıbbi maddeleri hazırlarlardı. Ayrıca müşil, müleyyin ve mukavvi ilaçlar ve macunlar, merhemler, tiryaklar, tenzüler ve kurslar hazırlayıp satarlardı. Mahalle aktarları semtlerinde eczahaneler açılincaya kadar konumlarını muhafaza etmişler ve zamanla dükkanlarının bir kısmında tütün ve kahveye kadar herşeyi satmaya başlamışlardır. Aktarlar, kendilerine müracaat eden halka istediklerine göre zehirli olmamak şartıyla ilaç verdikleri gibi birtakım öğütler de vermişlerdir. Ancak bunların zaman zaman kethüdarları vasıtasıyla görevleri ve sorumlulukları sınırlandırılmıştır. Mısır Çarşısı aktarları XIX. yüzyıl sonlarına doğru İstanbul'da çalışan Hıristiyan eczahane sahipleri tarafından ticaretimize kesat veriyorlar diye kapatılmak istenmişse de Mekteb-i Tıbiye başkatibi ve o zamanın sıhhat vekaleti müsteşarı selahiyetinde olan Mehmed Muhtar Efendi'nin teşebbüsleriyle bu sakat teşebbüse engel olunmuştur. XVI. yüzyılda aktarların hastalara yanlış ilaçlar vermemeleri için de bir ferman çıkarılmıştır. Bu da bize devletin önüne geçemediği büyüklükte bir aktar sorununun yaşandığını göstermektedir. Bu fermanla da problem çözülemeyecektir. Yeni önlemler ve düzenlemeler bu ve benzeri

fermanları izleyecektir.¹⁷¹

XVIII. yüzyılda da bu ve benzeri tedbirler sıklıkla görülmektedir. Yine İstanbul'da Batılı tabiblerin yeni ilaç kullanmalarına ve İstanbul civarındaki ehliyetsiz ve ehil olmayan tabiblerin dükkanlarının kapatılmalarına dair bir başka ferman çıkarılacaktır.¹⁷² Bunların yanında hastahanelerdeki ilaç kullanımının gerektiği kadar olması ve israfı engellemek için de bazı tedbirler alınmıştır. Bunlardan biri XVIII. yüzyılda, 1159'da şeyhülislam olan ve 1160'ta vefat eden Hayatizade Mehmed Emin Efendi'ye yollanan fermanıdır.¹⁷³

Mahmud Necm Abadi'nin bildirdiğine göre; hastahanelerde Şarabhanat adı verilen bir ecza bölümü bulunur. Öğrenciler de burada Şarabdar adı verilen bir başkanın eğitimi altında öğrenim görürlerdi. Eczahane çeşitli eczalar, ilaçlar, macunlar, kremler, içecekler, ıtlar vs. gibi maddeler yapılır ve bulunurdu. Bazı hastahanelerde de sultan, halife ve ileri gelen kişiler için özel eczane bölümleri de vardı. Buralarda bu kişiler için özel ilaçlar hazırlanırdı.¹⁷⁴

Türk eczacılığı tarihinin önemli bir noktası da ispençiyari türlerinden tabletlerin yapılmışdır. Bunlar tensuh kurs kalıpları kullanılarak yapılmıştır. Tabletlerin üzerinde birçok şifa ayetleri ve kutsal sözler de yazılmıştır.

Medreseler

Eğitim, Türk-İslam devletlerinde adeta bir zorunluluktur. Hz. Peygamber bir hadisinde; "İlim tahsili her Müslüman için bir görevdir " buyurmuş, başka bir hadisinde ise; " Beşikten mezara kadar ilmi arayınız " tavsiyesinde bulunmuştur. Müslüman İspanya'nın medreselerinin kapılarında şu levha yer almıştır; " Dünya yalnızca dört sütun üzerinde durur: Alimlerin ilmi, büyüklerin adaleti, doğruların duası ve yiğitlerin kahramanlığı ". İslam ülkelerinde eğitim, küçük yaşlardan itibaren önce aile içerisinde, sonra temel eğitim kurumlarında, camilerde, medreselerde ve araştırma merkezlerinde verilmiştir. Uygulamada yanlışlıklar yaşansa da bu eğitim, erkek çocuklarını olduğu kadar kız çocuklarını ve yetişkinleri de kapsar.

Medreselerin kökeni camilere bağlanır. İlk zamanlarda "Ulum-i Diniyye Talebeleri" camilerde toplanırlar, burada bir sütun önünde veya bir köşede hocalarından ders alırlardı. Bunların arasına öğrenci olmadığı halde diğer kişiler de dinleyici olarak katılabilirlerdi. Halka adı verilen bu okul türünü, hadisler Hz. Muhammed'e kadar götürmektedirler. Bu cami ve mescitlerde asıl İslam ilmi olarak tefsir, fıkıh, kelam, akaid vb gibi dersler okutulurdu. İlk ders yeri Medine'de Mescid-i Nebevi'dir denilebilir. Sahabe ve Tabiînler burada hadisleri dinleyerek ilk dersleri almışlardır. Mekke'deki Mescidü'l-Haram, Medine'dekinden daha eski olmakla beraber İslam dininin doğuş ve doktrininin yayılışında onun kadar etkili olamamıştır. Bu cami, okullarında öğrenim dini içerikli olmakla beraber zamanın diğer bilim kollarında da dersler verilmiştir. Medreselerin kurulmaları sonucu cami içindeki bu tür eğitim ve öğretim şekline son verilmemiştir. Hutbeler ve vaizlerle bu hizmet günümüze kadar gelmiştir. Ancak medreselerde öğretim başka başka derslerden bir müfredat programı içinde düzenlemeye gidilmiştir. Keza bu medreselerde öğrenim parasız olduğu gibi öğrencilerin yeme ve yatma gibi giderleri de vakıf gelirlerinden karşılanmıştır.

İslamiyetin doğuşundan itibaren vakıf medreselerle gelişen ve yayılan bilim ve kültür, Ortaçağ'da kadim ilimler (Ulumü'l-avail) ve İslam ilimleri olarak iki kategoriye ayrılmıştır. Birinci sınıfta toplanan bilimler yabancı ve İslamiyet'ten önceki ilimleri kapsar. Bunlar;

TÜRK TIP KURUMLARI

matematik, astronomi, fizik, tıp, gramer, felsefe gibi bilim kollarıdır. İkinci kategorideki İslam ilimleri ise; usul, fıkıh ve hadis gibi ilahiyat konularını içermektedir. Bunların yanında her iki kategoriden de derslerin okutulduğu medreseler çoktur.¹⁷⁵ Selçuklu medreselerinde her iki kategoriden de derslerin verildiği artık tartışmasız bir gerçektir. Örneğin Selçukluların kurduğu Nizamiye Medresesi kesin delilleri içeren en güzel örnektir. Burada İslam dininin birçok ilmi yönü incelendiği gibi matematik, tıp vb. dersler de verilmiştir.¹⁷⁶

Zamanla medreseler hemen hemen bütün İslam ülkelerinde kurulmuştur. Az veya çok belli dallarda ihtisaslaşmaya da yönelmişlerdir. Nitekim Bağdad'da Mustansırıyye Medresesi tıp eğitimine ayrılmıştı. Daha sonra teorik olarak edinilen bilgilerin pratik tecrübeyle tamamlanması amacıyla tıp tahsilinin hastahanelerde de verilmesi zorunluluğu hissedilmiştir.¹⁷⁷

İlk tıp eğitimi (Cendişapur'dan Bağdad'a ve ilmi merkezlere kadar) H. III. yüzyıldan sonra başlamıştır. İlk olarak Bağdad hastahanelerinde görülen bu eğitim, teorik, pratik ve klinik deneyler halinde verilmiştir. Buralardaki klinik eğitimi teorik eğitimden daha çok rağbet görmüştür. Dersler sırasında başhekim yüksek bir masada otururken öğrenciler ise sıralarda oturlardı. Yeni gelen bir hasta içeri girince kendi şikayetini öğrenciye anlatır, o da hastasını dikkatle dinlerdi. Eğer teşhiste kararsızlık çekerse kendinden daha büyük bir sınıftaki bir başka öğrenciye gönderirdi. Muayene ve görüşmelerden sonra hastalık teşhisi konurdu ve daha sonra hastalığın açıklanmasına özellikle nazari ve klinik açıdan açıklamaya başlanırdı. Tıpçılardan bir grup hem İslamiyet'ten önce hem de İslamiyet'ten sonra şehirlerde ve şehir dışındaki hastahanelerde tıp tahsiline devam etmişlerdir. Bunlardan bazıları şunlardır; III. yüzyıl hekimlerinden Ebu Mansur Kameri, Şeyhül-Reis Ebu Ali Sina (İbni Sina), Ebu Ali Miskeveyh vb. bunlar hem doktorluk yaparlarken aynı zamanda da tıp eğitimine devam etmişler, hocalık yapmışlardır.¹⁷⁸

Bu bilgiler ışığında genel bir tarihlemeyle tıp öğretiminin İslam dünyasında IX. yüzyılda hastahanelerde pratik öğretim şeklinde örgütlenmeye başladığı anlaşılmaktadır. Bu başlangıcı Aydın Sayılı X. yüzyıl olarak gösterir.¹⁷⁹ Daha sonraları, yani XII. ve XIII. yüzyıllarda bunun daha da teşkilatlandırılarak medrese sistemi ile birleştirildiği ve nadiren de olsa bazı özel tıp medreselerinin kurulduğu görülmektedir. Fakat, bir klinik öğretim başlangıcını temsil etmesi dolayısıyla hastahanelerdeki bu pratik öğretim, ilkel ölçülerle de olsa büyük bir önem taşır. İslam dünyası modern anlamıyla hastahane müessesesinin beşiğini teşkil etmektedir. Bu hastahanelere sihir tedavisi, dini tıp ve astrolojik tıbbın girmesine asla müsaade edilmediği gibi tıbb-ı nebevi de bu müesseselerin dışında bırakılmıştır. Bu ve diğer özellikleri gözönünde tutulunca İslam hastahanelerinin hastahane tarihinde seçkin bir yere sahip olduğu belirgin bir şekilde göze çarpar. Ayrıca İslam dünyasında en başlangıçtaki safhalarından itibaren hastahane kurma, daha doğrusu hastahane müessesesini oluşturma faaliyetinde Türklerin önemli bir yeri olduğu görülüyor.

Öte yandan İslam dünyasında ve Osmanlılarda bir hayli kompleks tarzda teşkilatlanmış ve formelleşmiş haliyle dahi öğretimin daima kişiler yani özel hocalar etrafında toplanmakta devam etmiş olduğu da bir gerçektir. Bir medresenin bir müderrisle temsil edilebilmesi, icazetlerin medreseler tarafından değil de müderrisler tarafından verilmiş olması gibi olgular bu özelliği açık bir şekilde yansıtmaktadır. Bu sebeple o zamanların medrese sistemi içine girmiş bir tıp eğitimi ile bir özel ve kişisel hoca yanında çıraklık şeklindeki tıp eğitimi zamanımızda düşünmeye alışkın olduğumuz kadar büyük bir uçurumla ayrılmamıştır. Burada tıp öğrencilerinin özel hocaları yanında yaptıkları eğitimi bazı şartlar altında hastahanelerdeki tedaviye yardımcı olma yoluyla tamamlamış olmaları

TÜRK TIP KURUMLARI

sözkonusudur. Bunun ise Türk-İslam dünyasında oldukça yerleşmiş bir gelenek olduğu kabul edildiğine göre Fatih zamanında mevcut bulunması tabii sayılır. Burada; yok olan bir şeyi yaratma ve oluşturma süreci değil, sadece mevcut ve yaygın bir geleneğin devamı sözkonusu dur.¹⁸⁰ Bununla birlikte İslam dünyasında öğretim sisteminde formelleşme ve örgütlenmenin gerçek ölçüsünün vakıf müessesesiyle belirlendiği haklı olarak ileri sürülebilir. Fatih Külliyesi Hastahanesi'ndeki sınırlı sayıdaki öğrencilerinin bu kurumda barındırılıp burada yemek yeme hakkına sahip oldukları hususu vakfiye kaydıyla sabit olduğuna göre bizce bunun formelleşmiş ve örgütlenmiş bir nevi öğretim sayılması doğru olur.

Bunların yanında konuyu sadece İslam alemleri çerçevesi içinde değil de Avrupa'daki tıp öğretimi açısından da ele almak mümkündür. Bir anlamda böyle düşünmek de gerekir. Üniversite bir geç- Ortaçağ kurumudur ve Eskiçağ'a geri gitmeyen bu müessesenin medrese sisteminden etkilenmiş veya esinlenmiş olması oldukça kuvvetle muhtemeldir. Fakat İslami medreselerde tıp dahil akli ilimlerin geri planda kalmalarına karşılık geç-Ortaçağ Avrupa üniversitelerinde akli ilimler ve tıp oldukça belirgin bir ölçüde temsil edilmişlerdir. Bu arada XIII. yüzyıl başından itibaren Avrupa'da tıp fakülteleriyle karşılaşmasına rağmen İslam dünyasında özel tıp medreselerinin sadece bazı münferit örneklerine rastlanmaktadır. Medrese sisteminin kurulmasında bilhassa başlangıçta Türklerin rolünün önemi inkar edilemeyeceği gibi akli ilimlerin zaman zaman İslami öğretim gelenekleri içinde nisbi önem kazanması da bir dereceye kadar Türklerin siyasi hakimiyetinin yaygınlaşması zamanlarına rastlanmaktadır. Ayrıca bunun sırf bir tesadüf eseri olmadığını düşünmek akla yakın görünmektedir.¹⁸¹

Medrese adı ve kavramı Türk kültürüne ait bir olgudur. Tamamiyle bir Türk müessesesi olan medreseler, ilk olarak Gazneli Mahmud zamanında Şiiliğe karşı Sünniliği geliştirmek için Beyhakiye, Saidiye, Ebu Saad el-Astarabadi ve Ebu İshak el-İsfaraini olarak dört medrese halinde, fakat başlangıçta mahalli bir görüntüyle ortaya çıkmışlardır. Bundan elli yıl kadar sonra Büyük Selçuklu sultanları Tuğrul Bey, Alparslan, ve Melikşah zamanında Sünni düşüncüyü ve kültürü kuvvetlendirmek için medreseler teşkilatlandırılmışlardır. Selçuklu sultanlarının vezirliğini yapmış olan Nizamü'l-Mülk, geniş ölçüde medreseler kurmak hususunda sultanların emirlerini yerine getirmiştir. Gaznelilerin ilk dört medresesinin resmi bir mahiyeti yoktur. Halbuki Büyük Selçuklularda bu bir devlet müessesesi haline gelmiş ve devlet memurları buralardan yetişmişlerdir. Bunun içindir ki birçok medrese yaptırılmıştır. Bunlardan ilki Nişabur'da kurularak ilk defa medrese adı kullanılmıştır. Nasirî Hüsrev Nişabur Medresesi'nin Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in emriyle kurulduğunu ve kendisi Nişabur'dan geçerken (22 Nisan 1046) bu yapının ilerlemiş olduğunu kaydetmiştir. Bundan sonra Bağdad, Tûs, Basra, İsfahan, Herat, Belh şehirlerinde büyük medreseler kurularak belli bir medrese tipi oluşmaya başlamıştır. İmparatorluğun dağılmasından sonra kurulan devletlerle Türk hükümdarları tarafından bu çeşit medreseler, Suriye, Irak, Mısır ve Anadolu'da yayılmıştır.¹⁸² Eldeki vesikalara bakarak; Türkiye'de ilk Türk Tıp Okulu'nun Kayseri'de 1205 tarihinde Kayseri Darüşşifası ile birlikte kurulduğunu söyleyebiliriz.¹⁸³ Genel mânâda söylemek gerekirse Anadolu'ya yerleşen Selçuklu Türkleri yerleşmede ana prensip olarak, yurt imarını gerçekleştirecek tesisler kurmakla işe başlamışlardır. Devlet ve hükümet merkezi ve çevrelerinde bu işleri merkez idarecileri, eyalet ve illerde kurulu beylikler eliyle, oralandaki imar işleri yürütülmüştür. Şehirlerde buralara yeni veche kazandıracak mimari siteler kurulmuştur. Zamanla yalnız medrese kurmanın yeterli olamayacağı görülmüş ve bulduklarının yerin kültürel, sosyal ve ekonomik potansiyellerini arttıracak, külliye şeklinde tesisler inşa edilmiştir.¹⁸⁴ Medreselerde bir taraftan matematik, astronomi, fizik, tıp gibi fen dersleri,

TÜRK TIP KURUMLARI

diğer taraftan da Kur'an, tefsir, hadis, fıkıh gibi dini, ahlaki ve sosyal konular ehl-i sünnet tarzına göre okutulmuş, Hanefi, Maliki, Şafii olarak Sünni mezhebinin esasları incelenmiştir.

Endülüslü Seyyah İbn Cübeyr (öl. 614/1217) Abbasi başkentini ziyaret ettiğinde burada 30 medrese saymıştır.¹⁸⁵ Genellikle bu müesseseler vakıflar tarafından tesis edilmişlerdir. Biz bu kurumların hangi şartlar altında çalıştıklarını gösteren ve vakfiye diye isimlendirilen birçok belgeye sahibiz.

Medreseye bırakılmış olan mallarla, öğretmenlerin ücretleri, çeşitli görevleri olan görevlilerin maaşları ödenmekte, öğrencilerin barınma, giyinme ve yiyecek ihtiyaçları karşılanmakta idi. Medreselerin sayısı zamanla büyük bir artış göstermiştir. Az veya çok belli dallarda ihtisasa yönelmişler veya şu veya bu fıkıh ekole tahsis edilmişlerdir. Nitekim Bağdad'da Mustansırıyye Medresesi tıp tahsiline ayrılmıştır. Daha sonra teorik olarak edinilen bilgilerin pratik tecrübeyle tamamlanması gayesiyle tıp tahsilinin hastahanelerde de verilmesi zorunluluğu hissedilmiştir.

Şam'da Emir Nureddin tarafından tesis edilmiş olan büyük Nuriye Medresesi, Hanefi fıkıhında ihtisas vermiştir.¹⁸⁶ Fatımilerin düşüşünden sonra Kahire'de Selahaddin, sünni eğitim veren medreseler kurmuştur. Bu arada, Magrib ve İspanya'da birçok medrese ün kazanmış tır. Medreseler daima iyi donatılmış öğrenci yurtlarıyla takviye edilmişlerdir. İbn Cübeyr önce Şam'daki Nuriye Medresesi'ni ve sonra da Halep'tekini ziyaret ettiğinde öğrenciler için lojmanlar görmüştür. Kendilerine tahsis edilen burslar sayesinde Magrib'den gençler oraya gelmişlerdir.¹⁸⁷ İslam ülkelerindeki önemli şehirlerin bazılarında araştırma enstitüleri de bulunuyordu. Bunların en eskisi 200/815 yıllarına doğru Bağdad'da Halife Me'mun tarafından kurulmuş olan Beytül-Hikme (Hikmet Evi)'dir. Bir tercüme ve araştırma kurumu olan Beytül-Hikme, çok sayıda bilgin ve seçkin araştırmacıyı bir araya getirmişti. Tercüme ekipleri özellikle Yunan, Süryani, İran, Hind yazmaları üzerinde çalışıyorlar ve onları Arapçaya çeviriyorlardı. Kahire'deki Fatımiler ise 395/1005 yıllarına doğru Dârül-Hikme adıyla benzer bir kurum tesis etmişler ve ona gerekli imkanları vermişlerdir. Dârül-Hikme'nin hukuk, tıp, mantık, matematik dallarında çalışan çok sayıda mütahassısların istifadesine sunulmuş binlerce ciltlik eserden oluşan bir kütüphanesi de vardır.

Birçok ileri gelen bilgin ve edip de halka ve mütehassıslara açık kütüphaneler kurmuşlardır. Örnek olarak Bağdad'da Nasturi Doktor Huneyn İbn İshak ve Vezir İbn Hakan ile tarihçi Kiftî'nin Kahire'de kurmuş oldukları kütüphaneleri saymak mümkündür. Ayrıca hemen hemen bütün medreselerin kütüphaneleri bulunurdu. Öreneğin; Nizamiye Medresesi'nde 600.000 cilde yaklaşan kitaba sahip bir kütüphanenin bulunduğunu, Kurtuba'da El-Hakem'in kütüphanesinin ise 400.000 cilt kitabı ihtiva ettiğini gösterebiliriz.

Osmanlı saltanatında ilk medresenin Orhan Bey tarafından kurulduğu birçok kaynakta görülmektedir.

Ayrıca bunun bir başlangıç olmadığı, eski medrese geleneğinin bir devamı olduğu birçok örnekle zikredilmektedir. Mehmed Arif eserinde bu konu ile ilgili önemli bilgiler vermektedir.¹⁸⁸ İstanbul'un fethine kadar Osmanlı tabibleri bimaristanlarda çalışmışlar ve tıbbi teorik ve pratik olarak öğrenmişlerdir. Bu ilimler ayrı ayrı müesseselerde değil, darüşşifalarda tedris olunmuş, İslam tababetinde bimaristanlar hem tıbbın öğretildiği ve hem de hastaların tedavi edildikleri yerler olmuştur. Bazı Selçuk müesseseleri dışında Osmanlılarda da böyle devam etmiştir. İstanbul'un fethi üzerine yeni yapılan

TÜRK TIP KURUMLARI

müesseselerde tıp ilminin de eğitiminde bu darüşşifa yöntemi yerine yeni tarzlar benimsenmiştir. Tahsil ve tedarik yani tababetin ilmî (teori) kısmı tıp medreselerinde, hasta tedavisi yani pratik kısmı darüşşifalarda yapılmıştır.¹⁸⁹ Osmanlı halkı tabiplere ve müderrislere her zaman büyük bir ayrıcalık vermiştir. Bu ayrıcalık devlet yönetiminde de gözlenmektedir. Bunun yanında gündelik hayata bu ayrıcalığın çeşitli örnekleri yansımıştır. Cevdet Paşa eserinde bu konuda şöyle demektedir; " Bir müderris yoldan geçiyorken bütün halk ayağa kalkıyor ve onu selamlıyordu. Müderrisler evlerinden ancak medreseye veya camiye gidebiliyorlardı".¹⁹⁰ Osmanlılarda hekimlik anlayışının ve hekimin yetiştirilme tarzının kendine has özellikleri vardır.

Dahiliyeciler diyebileceğimiz tabiplerin yanı sıra cerrahlar, kehhaller, kırık-çıkıkçılar, şerbetçiler, attarlar gibi halkın sağlığı ile doğrudan ilgili olan değişik ihtisas sahipleri tababetin üst seviyesini oluşturmada idiler ve genellikle medrese ve darüşşifalarda yetiştirilmekteydiler. Ancak bugüne kadar incelenebilmiş vesikaların yetersizliği nedeniyle medrese ve darüşşifa eğitimi konusundaki bilgilerimizde birçok eksiklikler mevcuttur. Darüşşifalarda hekim adaylarına gerek teorik, gerek pratik bilgilerin usta-çırak ilişkisi ile öğretildiği muhakkaktır. Ancak Süleymaniye Külliyesi'ndeki (963/1556) tıp medresesinin kuruluşundan önce darüşşifalarda ayrı bir tıp medresesinin varlığı tartışma konusudur.

Selçukluların Anadolu'da kurdukları Kayseri (602/1205-6) ve Sivas (614/1217-8) gibi darüşşifaların faaliyetlerinin Osmanlı döneminde devam etmesinin yanı sıra Osmanlılar da yeni darüşşifalar açmışlar ve bu an'aneyi devam ettirmişlerdir. Osman Şevki Uludağ, bunlardan Bursa'da Yıldırım Bayezid'in inşa ettirdiği külliyenin bir bölümü olan darüşşifada (802/1399) bir darü't-tıb bulunduğunu ve burada tıp tedarik edilen bir dershanenin ve bir tabib hocanın olduğunu kaydediyor. Ayrıca darü't-tıbbın tedarik tarzından, hoca tabib namıyla şöhret bulan Hüsnü Efendi'den bahsetmektedir. Burasının bütün İslam müesseselerinde olduğu gibi hem hastahane hem de tıp medresesi olmak üzere açıldığını yazmaktadır.¹⁹¹ Yine O. Şevki Uludağ İstanbul'da Fatih Darüşşifası'nda (875/1470) bir dersîâm ve tabib şakirdi olduğu kaydedildiğini bildirmekte ve Sahn Medresesi'nde tababetin nazariyatını tahsil eden tıp talebesi için tatbikat görmek üzere ayrıca bir de bimarhane yapılmıştı demektedir.¹⁹² Süheyl Ünver ise " Darüşşifada olan iki balahanelerde bir tabib şakirdi sakin olup danişmend aşığı gibi birer aş verile" kaydına dayanarak Fatih Darüşşifası'nda tıp öğrencisinin eğitim gördüğünü kaydetmektedir.¹⁹³ Evliya Çelebi ise Seyahatnamesinde bu hastahane Fatih tarafından dersîâm ve hekimbaşı tayin edilmişti demektedir.¹⁹⁴ Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Edirne'de II. Bayezid Darüşşifası'nda (889/1484) bir medrese-i etibba olduğunu nakletmektedir. Ancak bu darüşşifaların mevcut vakfiyelerinde ayrı bir tıp medresesinden bahsedilmemektedir.¹⁹⁵ Bununla birlikte İslam geleneğinin bir devamı olarak, Selçuklularda olduğu gibi Osmanlılarda da usta tabiplerin yanında teorik ve pratik tıp eğitimi yapılmakta idi. XIX. yüzyılın ortalarına kadar darüşşifalar birer tıp okulu gibi hekim yetiştirmekte idiler.¹⁹⁶ Bunun yanında Fatih Külliyesi vakfiyesinde ne medrese ne de hastahaneye ilişkin kısımlarda tıp öğretimi ile ilgili herhangi bir işaretle karşılaşılmıyor.

Öğrencilerin ikamet yeri olan hücrelerden söz edilirken de balahanelerin adı geçmiyor. Fakat bu vakfiyede daha küçük tafsilatı ihtiva eden başka özel vakfiyelerin de bulunduğu ifade edilerek " lakin anlar için müstakil kütüb-i evkaf tahrir olunup bais-i imlal olmamak için bu kitab-ı vakıfta ithal olunmamıştır " denmektedir. Buna göre Fatih'ten hemen sonra tahta oturan II. Bayezid zamanında kopye edilmiş olan bu uzun vakfiyede zikredilmemiş olmaları tıp öğrencilerinin yokluğunu kesinlikle ifade etmez.¹⁹⁷ 1334 tarihli ilmiye salnamesinde de Fatih Külliyesi'nde tıp öğretimi yapıldığına dair bir kayıt vardır.¹⁹⁸

Namık Kemal, Evrak-ı Perişan'ında Fatih Külliyesi'nde fıkıh ve hadis gibi ulum-ı şeriyye'ye tahsis edilen medreseler bulunduğu gibi tıp ve hendese gibi ulum-ı akliyye'ye tahsis edilen medreselerin de mevcut olduğunu beyan etmektedir. Ayrıca Fatih Külliyesi'ni içine alan hayır müesseselerinin bir bölümü düzeyinde olan Fatih Hastahanesi'ndeki iki tabib şakirtin balahanelerde yaşamakta olduğunu ve yine imaretlerde yemek yiyenler arasında iki tabib şakirt bulunduğunu ifade etmektedir. Balahaneler genellikle külliye binaları gibi taştan olmayıp kubbe kurşunları hizasında ahşap odalar olup vakfiyeden anlaşıldığına göre hastahane de iki balahane bulunduğu bilinmektedir. Süheyl Ünver'in bu bilgiyi kısa vakfiye adıyla andığı ve Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunduğunu söylediği bir vakfiyeden aldığı anlaşılmaktadır. İmaretin bitişiğindeki iki balahanede sakin birer ehl-i ilm danişmende ve bir defa da darüşşifa balahanesindeki bir tabib şakirte imaretten yemek verilirdi.¹⁹⁹ demektedir.

Osmanlılarda Fatih ve Süleymaniye Tıp Medreseleri, darüşşifa, bimaristan gibi hem tıp okulu, hem de seririyat olarak yapılan binalardan hariç olan yegane müesseselerdir. Bazı eserlerde Edirne'de II. Bayezid tarafından yaptırılan darüşşifanın bir de tıp medresesi olduğu kayıtlı ise de Bayezid vakfiyesinde buna dair bir kayıt görülmemektedir. Bununla birlikte 1827'de Tıphane açılıncaya kadar mevcut tıp medreseleri bu iki medreseden ibarettir. Fakat, Fatih ve Süleymaniye Tıp Medreselerinin mevcut olmasına rağmen bu teşkilattan evvel veya sonra açılmış olan birçok bimaristan ve darüşşifalarda da tıp öğretimi yapılmaya devam etmiş, bu eski darüşşifalar özelliklerini kaybetmemişlerdir. Örneğin; XVII. yüzyıl ortalarında Bursa Darüşşifasında sertabib olan Ömer Şifai'nin yetiştirdiği talebeye bakarak ülkenin diğer taraflarındaki darüşşifalardan da tabib yetiştirmekte olduğuna hükmedebiliriz.

V. Bernhard Stern; " Daha III. Mustafa zamanında Türkiye'de darülfünuna benzeyen müesseseler vardı. İstanbul'da Fatih Camii yanında bir Türk hekim mektebi vardı. Kurucusu Fatih Sultan Mehmed idi " diyerek Fatih Tıp Medresesi'nin devamını kaydetmektedir.²⁰⁰

Osmanlı Türklerinin İstanbul'da kurdukları tıp medreseleri için sarfettikleri güç, ülkede tıp eğitimini kolaylaştırmıştır. Darüşşifalarda teorik ve pratik olarak yapılan tıp eğitimi büyük bir kurallar bütünü oluşturmuştur. Fatih'in veziriazamı olan Bursalı Mahmud Paşa b. Koca Mehmed Paşa b. Hıdır Danişmend'in kurduğu eğitim yöntemi sayesinde tıp tahsil edecek olan şakirtler daha önce zamanın ilim mukaddematı diye tanıdığı şeyleri önceki medreselerde öğrenerek fikri olarak yükselmiş oluyorlardı.²⁰¹ Fatih ve onun arkasından Süleymaniye Tıp Medreseleri açıldıktan sonra bimarhanelerde ve darüşşifalarda eğitimi verilen tıp ilminin tahsili daha geniş bir alan bulmuştu. Ancak ülke Kanuni'den sonra güç kaybetmeye başlamıştır. Kanuni'nin yaptırdığı medreseler için seçilen müderrislerin ilmi yetenekleri değil bunların Ebussuud Efendi ile veziriazam Rüstem Paşa'ya olan yakınlıkları gözetilmiştir. Hatta Süleymaniye Medreselerinde bulunan altı tabibin hiçbirisi bir eser neşredebilmiş değildir. Zamanın en meşhur tabibi olan Kaysunizade Mehmed'in kıymeti padişahın ölümünü gizli tutmak için sadrazama yardım etmesinde idi.²⁰² Osmanlı Türkiyesi'nin ilk günlerinde etraftan gelen tabiblerin yayınlarıyla dolmaya başlayan tıp kütüphanesi eski tarzda tıp kitapları ile doldu. Yeni hastalıklar öğrenildikçe bu kitaplar esasını değiştirmeden büyüdü. Fakat Avrupa'da yeni bir devir açılmıştı. İslam tababeti aleyhine bir süreç başlamıştı.

Avrupa XIII. yüzyıl başlangıcında II. Frederich tarafından yasaklanan kadavra üzerinde anatomi çalışma tarzı ve 1300'de Papa Bonifas'ın yayınladığı beyanname ile önüne

TÜRK TIP KURUMLARI

kuvvetli bir set çekilen anatomi ilmi 1482'de Tonningue Darülfünunu'nun Papa IV. Sikst'den aldığı izin üzerine yeniden başlamıştı. Ayrıca 1493'den itibaren Paris Darülfünunu'nda anatomi dersi yeni esaslar üzerine tedris edilmekte idi. Avrupa'da tababet yenileşiyordu. Anatomi ilmi bu yeni tababette esaslı bir rol oynuyordu. Bilhassa XVI. yüzyılda tabiblerin fikirleri altüst olmuştu. Anatomi ilmine karşı genel bir eğilim başgöstermişti. Hele İtalya'nın her tarafında anatomi dersleri konuyordu. Tabibler eski bilgilerini değiştirmek için anatomi derslerine koşuyorlardı. Vezal adındaki tabib eski tıp mesleğini tahrip etmişti (1514-1564).

Vezal, İslam tababeti aleyhinde ortaya çıkan tartışmalara katılmış ve 1546'da "De Corporis Humani" ismindeki anatomi eserini neşretmiştir. 1531'de de Silvius kendi kitaplarını neşretmişti. Osmanlı Türkleri ise yine eski tarzda kitaplar yazıyorlardı ve İstanbul'un fethinden evvel yazılan kitapların takip ettikleri alanlar üzerinde yürünüyordu. Örneğin; 1719'da Reisületibba Salih b. Nasrullah'ın "Gayetülbeyan fi Tedbir-i Bedenilinsan" ismiyle yazdığı kitap şu maddeleri içermek te idi; " Hava tedbiri-Yemek içmek-Bedenin hareket ve sükuneti-Hareket ve sükun-u nefsanî-Uyumak ve uyanıklık-İstifrağ ve ihtibas-Cimâ-Hamamlar-Fast-Müşhil. " Serlevhalar altında yazılan bilgiler de eskilerin tekrarından ibaretti. Takriben 1610 senelerinde ölen Nidâî'nin Menâfiü'n-Nâs isimli kitabının tahrir programı şu idi; " Hakk tealanın kemal-i kudreti-fusul-ü erbaada neler istimal edip nelerden hazer etmeli-Ahlat-aza ve onun mütevellidatı-İnsan nice halkolunur-zamayir-i insani-tabayiy-i nefis.". ²⁰³ Mısır'da Kalavun Hastahanesi'nde sertabiblik ve IV. Sultan Murad'a hekimbaşılık yapmış olan Emir Çelebi'nin çok önemli bir eseri olan "En-muzec-i Fi't-Tıbb" adlı kitabı 1625'de yazılmış olduğu halde Avrupa'da o zamana kadar ortaya çıkmış olan yeni gelişmelerden habersiz idi ve Osmanlı Türklerinin ilk zamanlarında yazılan Yadigar-ı İbn-i Şerif, Mutahib-i Şifa gibi kitapları takdir ederek bunlardan başka mehaz ittihaz ettiği kitapların isimlerini şöyle sayıyordu; "Kanun-ı Şifa- Minhâcü'l-Beyan-Malâyesâ-Tuhfe-Sadiye-Muciz-Şerh-i Muciz-Kamilü's-sınaa-Esbab ve Alamat-İbn-i Baytar-Tervihülevah-Züpde-Şamil-Takvimü'l-Edviye-Takvimü'l-Ebdan-Mecmuaü'l-Mücerrebat Mir'a tü'l-Beyan-Zahire-i Harzemşahi-Hâvî ve bu kitaplar artık görevlerini yapıp devirlerini kapamıştı.

İstanbul'un fethinden sonraki tababetinin genel hatları eskisinin aynı idi. Ancak bu genel hatlar biraz daha açıklığa kavuşmuştu. Eski kitapların içerdiği bilgiler daha açık ve anlaşılır bir şekilde yazılmıştır. Yeni yeni hastalık isimlerine rastlanıyordu. Kitapların çoğu İstanbul'un fethinden evvelki devirlerde yazılan kitaplara benzemekle beraber basit bir tasnif görülüyordu. Fakat bu tasnif de öncekilerden farksızdı. Yani bu döneme kadar Avrupa'da yayılan Tıbb-ı Cedid'in hiçbir etkisi Osmanlı'da görünmüyordu. Avrupa'da tıp cereyanları bizde anlaşılmaya başlandığı zaman biz artık o cereyanları takip edecek halde değildik. Tabiblerimiz arasında Avrupa dillerini bilenler çok azdı ve Tıbb-ı Cedid'i inlamak isteyenler de Avrupa dillerinden Arapçaya tercüme edilmiş olan kitapları alıp tercümeye yelteniyorlardı. Avrupa'da kimya devrini icat eden Paracelse (1493-1541) bizde ancak 1748'de malum olabilmiş ve onun kitabı müderris Hasan Davud tarafından "Gâyetü'l-Müterakki fi Tedbir-i Küllil Marazî" ismiyle tercüme olunmuştu. Bu tercüme aslından yapılmamıştı. Arapçadan yapılan tercüme Türkçeye çevrilmişti. Tabib Gevrekzade Hasan Efendi yine bu Arapça nüshayı 1801'de "Tıbb-ı Cedid-i Kimyâî" ismiyle bir daha Türkçeye çevirmişti. Gerçi Gevrekzade Hasan Efendi "Murşidü'l-Bâ" isimli kitabını Yunancadan tercüme ettiğini söyler. ²⁰⁴ Fatih döneminde müderrisler birer alim sayılıyorlardı. Bu sayede Türk tababeti çok ilerlemişti. Avrupalılar hastahane dedikleri binalarda Türkleri taklit etmekte idiler. Viyanalı Kraft Ebingin "Akliye Seririyatı" isimli kitabında yazdığına göre; Avrupalılar ruhsal hastalıkların tedavisini Türklerden öğrenmişlerdi. Avrupalılar akıl hastalarını medeni haklarından mahrum ederek tedavisiz bıraktıkları halde Türkler bunları

TÜRK TIP KURUMLARI

diğer hastalar gibi tedavi ediyorlardı. Fakat XVI. yüzyılda Osmanlı idaresinde durgunluk başlayınca medreselerde de bir iniş başlamıştır. Bu esnada müderrisler yirmiden yetmiş akçeye kadar gündelik alıyorlardı. Bu para o zaman için büyük bir servet teşkil ediyordu. Bu servet gıpta ve kıskançlıklara sebep olmuştu. Bursalı Mahmud Paşa'nın kurduğu tedrisat programı gereğince, örneğin Fatih Medresesi'nde okutturulması gereken; haşiye-i tecrit ve şerh-i mevakıf gibi dersler Kanuni'nin zamanında kaldırılmıştı. Yeni ilimler aleyhinde garip itikatlar ortaya çıkmıştı. "Bu dersler felsefiyattır" diyerek bazı dersler kaldırılmıştı. Medreseler de bu müdahalelerden etkilenecek büyük bir düşüşe başlamışlardı. 1570'de Mısırlı Takiyyüddin'in Tophane civarında yaptığı rasathane "Cihan-ı gaybın keşfi ahvaline buradan ittila ediliyor" diye yıktırılmıştı. Hatta daha sonraları Doğanizade Mustafa Efendi'nin oğlu olup adı Mehmed olan İstanbul'da Murat Paşa Camii'ndeki vaazları ile meşhur Kadızade; " Eşyanın hakayıkından bahseden ulumu akliye ve riyaziye tahsili meşru mu değil mi? " diye sorunlar yaratmıştır. Daha XV. yüzyıl sonlarında ülkede tıbbi kurallar altüst olmuş ve çeşitli tedbirler alınmasına gerek görülmüştür.²⁰⁵

Tıp medresesi ve görevlilerinden açıkça sözedilen Süleymaniye Vakfiyesi'nde tıp medresesi anlatılırken; "İlm-i tıbb için binâ olunan medrese-i tayyibe" denmekte ve beden ilmini öğretecek olan müderrisin vasıfları ve görevleri şu şekilde tarif edilmektedir: "Tıp ilmi için yapılan bu güzel medrese fazilet, anlayışlılık, sezgi ve duygularının kuvveti ile bilinen; sağduyu, zeka ve duyu organlarının sağlam oluşu ile vasıflanmış; mantık ilminin inceliklerini bilen ve beden ilminin bütününden ve ince noktalarına kadar vakıf; devrin Eflatun'u ve çağın Aristos'u, İsa nefesli tabiblerin arasında seçkin ve Calions rütbesinde olanların başında gelen kimse'müderris' olup; tıp ilmi talebesine geçmiş hekimlerin kanununda derlenmiş ve onlardan yadigar kalmış olan kaideleri öğretme hususunda gayretle çalışıp, şifa için önemli şeylerden seçilmiş ve doğru olan kuralları tahsile özen gösterip, derslerine devam edecek ve diğer lüzumlu şeylerde de yardımcı olacak ve vazifesi karşılığında kendisine günde 20 akçe verilecektir".²⁰⁶

Osman Şevki Uludağ, yine aynı şekilde ibtida hariç ve dahil medreselerinde eğitim gören şakird, tababet, tabiiyyat ve riyaziyyat gibi akli ilimler tahsil edecekse Süleymaniye tetimmelerine dahil olacaklardı demektedir ve mezun olanlara diploma verildiğini de kaydederek tıp talebesinin tatbikat derslerini medreselerinin yanında bulunan darüşşifada yaptıklarını yazmaktadır.²⁰⁷ Tıp medresesinde hekimlik öğrenmeye 'talib' sekiz kişinin ise "sağlık sebeplerini bilmeye istekli, gerçekten mü'min ve iyi halleri olduğu bilinen dindar kimseler" olup, bunlara 'Danışmend' dendiği; tıp ilmiyle hakkıyla meşgul olup bu ilmin tahsilinde bütün güçleriyle son noktasına kadar çalışırlarsa bu vazifeleri karşılığında günde ikişer akçe alacakları kaydedilir. Bundan da talebelerin bir nevi burslu okudukları anlaşılır.²⁰⁸ Ayrıca Süleymaniye Tıp Medresesi de aynı Fatih'in ilmi teşkilatında olduğu gibi talebesi; "iptida-i hariç, iptida-i dahil, musıla-i Süleymaniye" derecelerinden geçmeye muvaffak olan şakirtler arasından alınıyordu. Süleymaniye'nin sahn medreseleri de tıpkı Fatih Medreseleri gibi bölümlere ayrılmış ve tıp medresesi bu sahn medreselerinden birisi idi. Müderrisleri de eğitim sürecinin en yüksek mertebesini işgal ediyorlardı. Müderrisler burada her perşembe şeyhülislamın başkanlığında toplanırlardı. Bu toplanma günlerine mülazemet denilmiştir.²⁰⁹

İhtisaslaşmak üzere tıp medresesine gelmeden önce klasik medrese tahsilini yapmış olmak gerekmekte idi. Talebe hangi dersten hangi eseri veya eserleri okumuşsa, buna göre bir belge alır ve daha yüksek bir müderrisin dersine devam ederdi. Aldığı en son vesika ile müderris veya kadı olurdu. Bu sebeple birçok hekimin başka mesleklerde de

TÜRK TIP KURUMLARI

çalıştığı, müderris, kadı, imam, ve kazasker oldukları bilinmektedir.²¹⁰ Tıp medreselerinden ve darüşşifalardan çıkan tabibler mesleği öğreniyorlardı, fakat diğer kaynaklardan gelen tabibler hükümeti daima uğraştırmışlardır. Hiçbir yerde sınav vermemiş, ehliyetini hiçbir yerde göstermemiş olanlar tababet için memlekette daima boş bir alan buluyorlardı. Bu gibiler eskiden beri bizzat tabiblerin dahi şikayetlerine konu olmuşlardı. İstanbul'un fethinden sonra bu gibiler hakkında ilk hareketi 1689'da IV. Sultan Mehmed zamanında yapılan kanunnamenin bir bendinde görüyoruz. Bu kayda göre ortalıkta bulunan tabiblerin tımarhane tabibleri tarafından imtihan edilmeleri gerekiyordu. İmtihani kabul etmeyenler tabiblikten men edilecekti. Cerrahlar için de aynı kayıtlar konmuştu. İlk zamanlarda hastahane tabibleri tarafından yapılması gereken bu sınav yöntemi daha sonraları hekimbaşılara tevcih olunmuştu. Tababetten men edilmek istenen ve sınava davet edilen kişiler genellikle tıbb-ı cedid hekimleri idiler.

XVII. yüzyılda Türkiye, Tıbb-ı Cedid adına hareket edenlerin istilasına uğramış ve ülkede bu tababet birçok eleştirilere maruz kalmıştır. Bununla birlikte tıbb-ı cedid'e taraftar olanların ilmî kudretlerini ölçecek vesikalardan mahrumuz. Ancak Hekimbaşı Nuh gibi zamanın büyük tabiblerinden olanların tıbb-ı cedid ile mücadelelerine bakılırsa tıbb-ı cedid taraftarlarının ehliyetsiz adamlar olduğuna inanmak gerekir.

Tabiblerin hastalarını tedavi için aldıkları ücret hakkında bir nizamnameye rastlayamadık. Ancak bu hususta pazarlık edildiği hakkında vesikalar mevcuttur. Bu gibi pazarlıkların mahkeme şer'iyelerinde tescil edildikleri bilinmektedir. Pazarlıklar bazen götürü olur, örneğin; birinin müptela olduğu frengi hastalığının tedavisi için 150 kuruşa pazarlık edilirdi. Bazen de paranın bir kısmı peşin verilir, bir kısmı da hastalığın iyi olması şartına bağlanırdı. Hastalar yapılacak tedavi sonucunda tabibe sorumluluk yükletmemek için daha önceden tabibin her türlü tedavisine razı olduklarını mahkeme-i şer'iyelerde kararlaştırırlardı. Tabiblerin bazı hastalıkların tedavisini şart koşmaksızın tamamiyle üzerlerine aldıkları da bilinmektedir. Bununla beraber tabibin üzerine aldığı tedavinin sonuç vermemesi veya aksi sonuç vermesi hastanın tabib aleyhine dava açmasına da sebep olmuştur. Bu takdirde mahkeme uzmanların fikirlerine göre karar vermiştir.²¹¹ XVI. yüzyılda medreselerdeki müderrislerin ve derslerin kalitesinin düşmesinin hızlandığı bir dönemdir. Bu konuda birçok yeni düzenlemelere gidilmek istenmişse de, yeni yeni fermanlarla bu bozulma engellenmek istenmişse de bu düşünüş durdurulamayacak ve Batı eğitiminin ve Batı tıbbının gerisinde kalınacaktır. Bu fermanlardan Bursa medreselerindeki müderrislere ait olanını şöyledir: Bursa kadısına hüküm ki; "Mahruse-i mezburede vaki olan evkaf-ı selatin ve vüzera ve ümera medreseleri müderrislerinden bazısı mahmiye-i İstanbul'a ve ahir vilayete gidüb medrese bila özri şer'i hâli koyub hilaf-ı şartı vakıf eyyam-ı mutadede talebeye ders verilmeyüb vazifelerinin bi't-temam alubmali vakfa gadir eyledikleri istima' olundu. İmdi ol ecl ahir vilayete gidüb ve özri şer'isi yoğiken talebesine ders vermeyen müderrislere vazife verilmek hilaf-ı şer'idir. Buyurdum ki hükm-ü şerifim vardıkta göresin. Filvaki kazıye ilam olunduğu gibi ise ol ecl ahir vilayete gidüb özri şer'isi yoğiken talebesine ders vermeyüb vazifeye müstahak olmayan müderrislere vazife verdürmeyüb mali vakfa gadrolmaktan bigayet hazer edesiz ve muhtac-ı arz olan kaziyeleri yazub kapuma arz edesin. Tahiren Fi. 8 Z. 987 (1579)".²¹²

XVII. yüzyıl ile XIX. yüzyıl periyodunda Fatih ve Sultan Süleyman'ın koydukları kanunlarla adetleri belirlenen ve sınırlandırılan tabib ve müderrislerin nizam ve intizamları kaybolmuştu. Müderrislerin adedi göreceli olarak arttı. Eğitime devam etmeyen müderrislerin devamsızlıkları araştırılmamış ve bir medresenin müderrisliği bir itibar halini almış ve görevi olup olmadığı dikkate alınmamaya başlamıştır. Medreselerde sınav

TÜRK TIP KURUMLARI

yöntemi kaldırılmıştı, çünkü sınav olacakların değil sınav yapacakların bile azlığı hissedilmiştir. İzzet-i nefis ve kemal erbabı olanlar dışarıda kalıyorlardı. Fakat rüşvet karşılığında herşey satın alınmaya başlamıştı. Mesnet ve mansıp sahibi olanlardan haris bulunanlar yüksek mevkilerden istifade ederek ehil olmayanlara rüşvet karşılığında herşeyi satıyorlardı. Mevali ve mülazemet kağıtları satılığa çıkarılmıştı. Mülazimliğin artık hiçbir tahsile tabi olmayan kimselere verilmesinde bir sakınca görülüyordu. Halbuki mülazimlik tedris yolunun kapısı idi ve bunun nizamları bozularak tedris hayatı da ihlal ediliyordu. Voyvoda ve subaşı katipleri ve halk arasından birçok kişi para kuvvetiyle mülazimlik payesine sahip oluyorlardı. Hatta müderris olanlar bile vardı. Sudur ve mevalizadeler genç yaşlarında müderris oluyorlardı. Mevali ve sudur payesine erişmek için rüşvetten başka sakalın çıkmış bulunması yeterli idi. Önceden danişmend olmak isteyen birisi birçok tahsil mertebelerini geçmeye mecburdu. X. yüzyıl başlangıcında sahn muhterimlerinin haiz oldukları kıymet ve itibar aynı yüzyılın ortalarında yaşayan müderrislere denkti. Bu az zaman içinde büyük bir suskunluk idi. Evvelce müderrisler medreseye devam ve tedris ettikleri halde şimdi artık ismen müderrisler görülmeye başlamıştı. Birçok müderris medreselerine gitmezler ve hatta medreselerinin ne tarafta olduğunu dahi bilmezlerdi. Harap olmuş, yanıp arsası kalmış medreselere müderrisler tayin olunuyordu. İsmi olup kendisi olmayan birtakım medreseler ortaya çıkmıştı. Bunun sonucunda da müderris sayısı o nisbette de arttı. Medreselerde tedrisat artık unutulmuştu. Müderrislik bir itibari paye ve bir medreseden diğerine nakil dahi paye terfiinden sayıldı. Zadeگان ve mensupları için sınavsız rüus alabilme kapıları açılmıştı ve zadeگان genç iken müderris olup sakalları gelir gelmez mevleviyet nöbetleri geliyordu. Bunların birçoğu ilmi mertebe ve mansıplara baba mirası gözüyle bakıyorlar ve okumaya lüzum görmüyorlardı. Vezirler ve devlet ricalinden bazıları da oğullarını ve ekseri işe yaramayanlarını ilmi yola sevk ediyorlardı. İlim yolu cehil ile dolmuş, yükselme hususunda cahil ile alim bir olmuştu. İntisap şerefi ile birçok eskilerin üstüne atlamak mümkün oluyordu. Rumeli payelilerinden meşhur Tatarcıklı Abdullah Efendi devlet nizamına ait yazdığı layihasında zaten istihkak, ehliyet ve kabiliyetleri olmadığı halde yolunu bularak tedris yoluna girenlerin gittikçe mevleviyete nail ve sonra kadiasker olduklarını yazıyordu. Bunlar bilahare “Kadiaskeriz” diye gururlanıyorlar ve birbirlerinin aleyhinde herşeyi söylüyorlardı. Müderrisler o kadar çoğalmıştı ki artık tedris rütbesinin şeref ve izzeti kalmamıştı. Yolunu bularak ellerine bir mülazemet kağıdı geçirmiş olan cahiller rüşvet ve şefaathane yollarıyla istediklerine nail oluyorlardı. Kısaca ilim yolu tamamıyla bozuldu ve yalnız ismi ortada kaldı. Ömründe okuyup yazmamış olan çuhadar ve kayıkçı gibiler de kadılık elde ediyorlardı.²¹³ Koçi Bey Risalesi’nden aldığımız bu kayıtlar gerçi tamamen tıp medreselerine ait değildir. Ancak tıp medreseleri de diğer medreselerin arasında ve aynı teşkilat içindedir. Tıp medreselerinin de devrin bu olaylarından etkilenmiş olmaları doğaldır. II. Osman’ın sarayına tabib diye okuması yazması olmayan bir kişinin sokulması vb. olaylar düşünülürse genel bir suskunluk içinde olan medreselerin içinden tıp medreselerinin istisna teşkil edeceği düşünülemez.

Ehil olmayan hekimlerin icraatıyla ilgili fermanların muhtelif senelerde tekrar edilmesi bu meselenin bir düzene sokulmadığını ortaya koymaktaydı. Bundan ötürü bazı yeni teşebbüslere girişilmiştir. Medrese tıp eğitiminin devam etmesinin yanı sıra, yeni bir eğitim sistemi için yapılan ilk teşebbüsler XIX. yüzyılın ilk yıllarına rastlar. 1805-1806 yıllarında iki ayrı tıphanenin açıldığını gösteren vesikalar mevcuttur. III. Selim Devri’ne (1789-1807) ait vesikalardan biri Başbakanlık Arşivi, Cevdet Sıhhiye Tasnifi 304 numarada kayıtlı ve 1220/1805 tarihlidir. Bu belgede Rum ve Ermeni dilenci ve hastalarının korunması, hastahanelerinin onarımı ile ilgili emirlerden sonra tıp eğitimi konusuna geçilir. Vesikanın metni şöyledir: Hastahanelerin tesisi için önce yetişmiş tabibler gerekir, Avrupadan her ne kadar şöhretli ta’limgahlarda yetişmiş hekimler geliyorsa da mizaçların birbirine uymaması,

TÜRK TIP KURUMLARI

iklim değişikliği ve farklı bir ülkeden gelmiş olmaları dolayısıyla birçok hususlarda hata yaptıkları görülmekte ve bu yüzden tıp fenninin bizzat yerinde öğrenilip pratiğinin yerinde yapılması gerektiğini kabul edilmektedir. Bunun için her yerde hastahane ve tabib ta'limhaneleri tanzim edilmesi ve hüner sahiplerinin çoğaltılıp Müslüman askerlere ve herkese faydalı olmak gerektiği kaydedilmektedir. Avrupa hastahaneleri tabibleriyle muhabere, tatbik-i ameliyat ve teşrih gibi meselelerde İstanbul'da mevcut tıp medreselerinin elverişli olmadığı ve dolayısıyla bu hususun Rum milletine tahsis edildiği ve başına Rum milletinin ileri gelenlerinden Dimitraşko Meroz'un getirildiği bildirilmektedir. Bu okulun faaliyete geçip geçmediğini bilemiyoruz. Okul açılmış olsa bile devlete ihanet eden Dimitraşko'nun idam edilmesiyle 1812'de kapatıldığı tahmin ediliyor.²¹⁴ Bu vesika gerek Müslüman olmayan Osmanlı tebasına tanınan ayrıcalıklar ve gerekse tıp eğitimi konusunda ileri sürülen görüşler bakımından dikkat çekicidir.

A. İhsan Gencer Başbakanlık Arşivi Cevdet Sıhhiye tasnifinde 1575 numarada kayıtlı 17 Şevval 1220/9 Ocak 1806 tarihli bir vesikayı görmüş, bu vesika ile de bugünkü Deniz Hastahanesi'nin yerinde bulunan hastahane'nin yanına bir tıphane açıldığını söylemektedir. Aslında bu tarihten önce de hastahane'nin kadrosunda talebe bulunduğunu Gencer belirtmektedir.²¹⁵

17 Şevval 1220 tarihli vesikanın metni şöyledir: Bundan önce Tersane-i Amire'de bir tıbhane açılarak fenn-i tıb öğretilmesi ve böylece hekimliğin Osmanlı ülkesine yayılması emrinden dolayı tabibhane ve ispitalya (hastahane) tabiriyle bina inşa olunması öngörülmüş, yarımşar kese akçe aylık ile bir hekimbaşı ve bir cerrahbaşı tayin edilip maiyyetlerine kırkar kuruş ulufe ile on cerrah ve on hekim tayin olunmuştu. Lakin icraatta bazı bozuklukların olması ve denetimin zorluğu sebebiyle Tersane-i Amire'ye bir hekimbaşı ve bir cerrahbaşı daha tayin edilip, maiyyetlerine ikişer üstâd yamak, yani yardımcı verilmesi ve kendilerine yeter derecede aylık düzenlenip, bunlara Tersane-i Amire'de hususi bir yer verilmesi ve donanmanın sefere çıkması halinde gemilere hekim ve cerrah yollanması, bunlara mesleklerine ait gerekli eşyanın satın alınıp mahzende bulundurulması bildiriliyordu. Daha önce aşırı para israfı olduğundan hekim ve cerrah seçiminin bir nizama bağlanması, rica ve iltimasla usta ve ehil olmayanların tayin olunmaması, Osmanlı tebaasından ve İslam toplumu arasından seçilip, bu hususların bir nizama bağlanması öngörülmüştü. Masoraki adındaki hekimbaşı ile Arbili adındaki cerrahbaşı da görevden alındı.²¹⁶ Gencer'in gördüğü belge ile aynı olduğunu zannettiğimiz fakat Tıbhane ve Tabibhane'nin başlangıcını 1805 yerine 1806 olarak alması nedeniyle farklı belgeler gibi görünen fakat aynı olan belge 1219 (1805) tarihlidir: Nizam-ı Cedid'in tesis edilmesiyle orduda başlayan batılılaşma eğilimi ile donanmayı modern bir hale getirmek için III. Selim zamanında çıkarılan Bahriye Kanunnamesi gereği 18 Zilkade 1219 (18 Şubat 1805) tarihinde verilen bir takirle İstanbul Haliç'te Tersane-i Amire'de hekim ve cerrah yetiştirilmek üzere modern bir tıbbiye kurulması öngörülmüş ve ilk olarak onun Spitalya denilen klinik niteliğindeki hastahanesi ve sonra 17 Şevval 1220 (9 Ocak 1806) tarihinde de Tıbhane ve Tabibhane denilen askeri tıp fakültesi niteliğindeki bölümü açılmıştır.²¹⁷

25 Mayıs 1807'de III. Selim'in tahttan indirilmesine sebep olan Kabakçı Vak'ası ve onu takip eden 14/15 Kasım 1808'deki Alemdar Mustafa Paşa Vak'ası sonucu tabibhane ve yanındaki Spitalya'nın faaliyetlerinin aksadığı, binalarının Zilkade 1237'de (Temmuz 1822) tamamen yandığı bilinmektedir.²¹⁸ 14 Mart 1827 tarihinde Tıbhane ve Cerrahhane'nin açılışları birçok tarihçi tarafından bugünkü tıp fakültelerinin başlangıcı olarak kabul edilir. Bunun sebebi Mekteb-i Tıbbiye'nin sürekliliğinin yanı sıra, medrese ve darüşşifadaki tıp

TÜRK TIP KURUMLARI

eğitiminin bırakılarak Batılı anlamda bir tıp tedrisatına geçildiğinin iddia edilmesidir. Ancak, yeni tıp mektebinin yanısıra Süleymaniye Tıp Medresesi'nin faaliyeti devam ediyordu. Tedrisatın Süleymaniye'de hangi tarihe kadar devam ettiğini kesin olarak bilmiyoruz. Ancak Sakıp Efendi'nin 1852-53 tarihlerinde Süleymaniye'de ders verdiğini gösteren bir belgenin bulunması, bu tarihlerde Süleymaniye'nin henüz faal olduğunu göstermektedir.²¹⁹

Mekteb-i Tıbbiye'nin açılışından uzun yıllar sonra buradan mezun olmadan da hekimlik yapmak mümkündü. 1256/1840 tarihli bir vesikadan anlaşıldığına göre Mekteb-i Tıbbiye gerektiğinde diplomasız tabib ve cerrahları imtihan ediyor ve yetersiz görülenler mesleklerinden men ediliyor, yeterli görülenler mesleklerine devam edebiliyorlardı.²²⁰ Bu ve benzeri çarpık görüntüler Dr. Bernar'ın 1839'larda Avrupa'dan getirtilip tıp tedrisatını ve tıp anlayışını kısmen de olsa değiştirmesine değin sürmüştür.

XVIII ve XIX. yüzyıl medreselerini ve tedrisatını özetlersek; XVIII. yüzyılda tıp eğitimi hala medreselerde yürütülmektedir. Onların programları Batıdaki benzerleriyle karşılaştırıldığında bu konuda ne kadar geri kaldığı açıkça görülmektedir. Örneğin; disseksiyon tıpta XVI. yüzyılda Avrupa'da artık bir araştırma yöntemi olarak kabul edilmişti, halbuki Osmanlı hekimleri hala klasik tıp eserlerini el kitabı olarak kullanıyorlardı. Batılı anlamda tıp eğitimi veren tıp okulunun kuruluş tarihi 1827'dir. Ancak bu okulda disseksiyonun bir öğretim yöntemi olarak kullanılmaya başlaması için 1842'ye kadar beklemek gerekir. Bu yüzyılda bazı doktorlar yaptıkları çevirilerle Batıdaki bilgilerin bir kısmını Osmanlı hekimlerine sunmuşlardır. Bunlardan Abdülaziz Efendi yaptığı Boerheave çevirisinde ilk defa XVII. yüzyılda Harvey'in kan dolaşımı keşfini Osmanlı hekimlerine ilk olarak açıklamıştır. Aynı şekilde bu yüzyılın hekimlerinden Bursalı Ömer Şifai'nin XVI ve XVII. yüzyılda yaygın şekilde etkin olmuş olan iatrokimya cereyanının etkilerini "Yeni Kimya" sında aksettirdiği belirlenmektedir. Erzurumlu İbrahim Hakkı'da gördüğümüz yeni ve eskinin birlikteliğini bir ölçüde buradaki çevirilerde de görmemiz mümkündür. Çeviriler, çevrilen eserin kelime kelime çevirisi olmayıp aynı zamanda onları çeviren yazarın konuyla ilgili bilgilerini de ihtiva eder, yani adeta bir adaptasyon niteliği taşırlar.²²¹

XVIII. yüzyılda Batıda çiçek salgınları kitle halinde ölümlere sebep oluyordu. Halbuki Türkler çok eski tarihlerden beri insan çiçeği pistüllerinden aldıkları kabukları başka insanlara tatbik ederek onların bu hastalığa yakalanmalarını engelliyorlardı ki bu yöntem daha sonra insandan insana aşı diye nitelendirilmiştir. Bu yöntem XVIII. yüzyılda İstanbul'da bulunan Lady Montequenun bir mektubu ile Avrupa'ya tanıtılmıştır. Yine bu yüzyılda Avrupa'da yapılan çalışmalarla inekten alınan yara kabuklarıyla yapıldığında daha iyi sonuç alındığı belirlenmiştir. Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. yüzyılın sonlarında yaşamış olan iki bilim adamı bu konudaki yayınları yaptıkları çevirilerle hekimlere tanıtmışlardır. Bunlardan biri Şanizade Ataullah Efendi, diğeri ise Mustafa Behçet Efendi'dir.

Şanizade Ataullah Efendi sadece, tıpla ilgilenmemiştir. Aynı zamanda tarih, geometri ve askerlikle ilgili eserleri vardır. Tıpla ilgili beş kitaptan oluşan eserinin (Hamse-i Şanizade) ilk cildi anatomi ile ilgili olup Osmanlı İmparatorluğu'nda basılan ilk tıp eseridir; eserde birçok anatomi şeması bulunmaktadır. Mustafa Behçet Efendi ise 1827 yılında Tıp Okulu'nun kurulması konusunda önyak olmasının yanısıra bir bilim adamı olarak çeşitli bilimsel eserin çevirisini de yapmıştır. Bunlar sadece belli bir bilginin Osmanlı bilim adamlarına tanıtılması açısından önem taşımaz, O, aynı zamanda Türkçe bilim dilinin doğmasında da etkin bir rol oynamıştır; birçok teknik tabir ilk defa onun tarafından bulunup kullanılmıştır.²²² XIX. yüzyılda yenilik hareketlerinin hızlanarak ve yaygınlaşarak sürdüğü

TÜRK TIP KURUMLARI

görülmektedir. Yukarıda zikredilen Tıp Okulu'nun yanı sıra başka okullar da açılmıştır; daha önce açılan okulların öğretim programları da yeniden ele alınarak zaman zaman gözden geçirilmiştir. XIX. yüzyılda açılan okullar arasında Sivil Tıp Okulu, Cerrahane vb. okullar sayılabilir.

İlk kurulan Batı modeline uygun okullarda öğretim dili Türkçe değildir. Tıp Okulu'nda öğretim dili Fransızcadır. Öğretim dilinin Türkçe olmasıyla ilgili çalışmalar yapan Kırımlı Aziz, Vahid, Hüseyin Remzi, İbrahim Lütfi, Servet, Bekir Sıtkı gibi hekimler yabancı dilde eğitimin istenilen yararı sağlamadığını, eğitim ve öğretim dilinin ana dilde olması gerektiğini vurgulamışlar ve bu görüşü desteklemek üzere bir de tıp lugatı çıkarmışlardır. Onların çabaları sonucu olarak 1870 tarihinde Türkçe öğretim yaptıran Sivil Tıp Okulu kurulmuştur.

Yrd. Doç. Dr. Yağmur SAY

Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 11 Sayfa: 320-347

Dipnotlar:

1. Şaman olmayan Türklerde, "Şaman" terimi kullanılmadığı gibi, şamanın yaptığı görevi üstlenen kişilere de "Kam" denilmektedir. Kam, şamandan farklı olarak toplulukta bulunan ve dini törenleri yöneten kişidir. Kam, herhangi bir aile reisi arasından o tören için seçilebilir. Şaman ise adeta bir ruhban sınıfının en üstteki temsilcisidir.
2. Asaf Ataseven, "Tarihimizde Vakfedilmiş Sağlık Müesseseleri Darüşşifalar", II. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984 (Konuşmalar-Tebliğler), Ank. 1985, s. 157-161.
3. Kazım İsmail Gürkan, "Selçuklu Hastahaneleri", Malazgirt Armağanı'ndan Ayrı Basım, TTK Yay., Ank. 1972, s. 36; Ayrıca bugün kullandığımız Hastahane adı ilk defa olarak 1843'te Bezm-i Âlem Valde Sultan'ın İstanbul'da Yeni Bahçe'de yaptırttığı Gureba Hastahanesi'nde kullanılmıştır (a.g.e., aynı sayfa).
4. Mahmut Akok, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Geleceğin Türk Sanatına Kaynak Olan Varlıklar", Malazgirt Armağanı'ndan Ayrı Basım, Ank. 1972, s. 211.
5. Reşit İskenderoğlu, "İlim ve Kültür Müesseseleri Yönü İle Vakıflar", II. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984 (Konuşmalar-Tebliğler), Vakıflar Gen. Müd. Yay., Ank. 1985, s. 38; Bu cümleden olarak Türkiye sınırları içinde kurulmuş Selçuklu darüşşifaları şunlardır; Havza'da Mes'ud b. Kılıç Arslan Darüşşifası (1116), Mardin'de Necmeddin Gazi Darüşşifası (1122), Kayseri'de Gevher Nesibe Sultan Darüşşifası (1206), Sivas'da I. Keykavus Darüşşifası (1217), Divriği'de Turan Melik Sultan Darüşşifası (1228), Konya Darüşşifaları (1219-1233), Çankırı'da Atabey Ferruh Darüşşifası (1235), Kastamonu'da Ali b. Pervane Darüşşifası (1272), Tokat'ta Muinüddin Pervane Bey Darüşşifası (1275), Akşehir'de Sahip Ata Darüşşifası, Aksaray'da Darüşşifa (1337), Erzurum'da Darüşşifa, Erzincan'da Darüşşifa, Sivas'da Rahetoğulları Darüşşihhası (1288), Mardin'de Eminüddin Darüşşifası, Amasya'da İlduz Hatun (Anber b. Abdullah) Darüşşifası (1308), Kayseri'de Zülkadiroğulları Leprozerisi (Gürkan, a.g.e., s. 34-46).
6. Gürkan, a.g.e., s. 34-46; ayrıca vakıf kurumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bahaeddin Yediöldüz, "Sosyal Teşkilatlar Bütünlüğü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyeler", Türk Kültürü, S. 219, Ank. 1981; "Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri 1700-1800", Osmanlı Araştırmaları, C. III, Ank. 1982; "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", Vakıflar Dergisi, C. XIV, Ank. 1982; "Türk Kültür Sistemi İçinde Vakfın Yeri", Vakıflar Dergisi, C. XX, Ank. 1988.
7. M. Fuad Köprülü, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, Ank. 1959, s. 61.
8. Bu vakfiyeye göre; (M. Cevdet, "Sivas Darüşşifası Vakfiyesi ve Tercümesi", Neşr.: S. Ünver, Vakıflar Dergisi, S. I, Ank. 1938, 35-38.).
9. Cevdet, a.g.e., Aynı sayfa.

TÜRK TIP KURUMLARI

- 10.1 Müd = 20 kile.
- 11.Bedi N. Şehsuvaroğlu, İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız, İst. 1953, s. 15, 16.
- 12.Mahmud Necm Abadî, Tarih-i Tıbb der İran pes ez İslam (ez Zuhur-u İslam ta Devrân-ı Moğol), Tahran 1397, s. 783-790.
- 13.Abadî, a.g.e., Aynı sayfalar.
- 14.Tanju Cantay, "Fetihten Sonra Mimar Sinan'a Kadar Osmanlı Sanatı", Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri, İst. 1988, s. 355-360.
- 15.Cantay, a.g.e., s. Aynı sayfalar.
- 16.Cantay, a.g.e., s. Aynı sayfalar.
- 17.Kemal Edip Kürkçüoğlu, Süleymaniye Vakfiyesi, Vakıflar Genel Müd. yay., Ank. 1962, s. 1-59.
- 18.Cantay, a.g.e., s. Aynı sayfalar.
- 19.Cantay, a.g.e., s. Aynı sayfalar.
- 20.İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. III, Ank. 1977, s. 515.
- 21.F. Nafiz Uzluk-Arslan Terzioğlu, "İlk Hıristiyan Hastahaneleri ve Sağlık Tesisleri", A. Ü., Tıp Fakültesi Mecmuası, C. XXII, S. III, Ank. 1969, s. 4.
- 22.(O. Şevki Uludağ, "Osmanlı Tıp Tarihinde Reaya Hastahaneleri ve İmtiyazları", Belleten, C. I, Ank. 1937, s. 279-282.
- 23.Uludağ, a.g.e., Aynı sayfalar.
- 24.Süheyl Ünver, Türkiye Eczacılık Tarihi, İst. 1952, s. 8.
- 25.Beldelere göre dağılım, memleket temel alınarak alfabetik sıraya göre verilmiştir.
- 26.Yurt Ansiklopedisi, C. I-X, Anadolu Yay., İst. 1981, s. 61.
- 27.Ataseven, a.g.e., s. 157-161.
- 28.Süheyl Ünver, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Zamanında Vakıf Hastahanelerinin Bir Kısımına Dair", Vakıflar Dergisi, Vakıflar Gen. Müd. Yay., S. I, Ank. 1938, s. 17-23.
- 29.Gürkan, a.g.e., s. 45, 46.
- 30.Şehsuvaroğlu, a.g.e., s. 9-14.
- 31.H. Baki Kunter, "Amasya Darüşşifası", Ülkü, 12 Mayıs, İst. 1947, s. 12, 13.
- 32.Evliya Çelebi, Seyahatname, C. II, İst. 1314, s. 183.
- 33.Şehsuvaroğlu, a.g.e., s. 19-22.
- 34.Musa Ataş, Bursa Klavuzu, Bursa 1944, s. 24.
- 35.Ataseven, a.g.e., s. 157-161; Ayrıca Bu darüşşifa hakkında şer'îye sicillerinde ve Başbakanlık Arşivi (Tıb 272)'nde de bilgi vardır; Yine Gürkan (Gürkan, a.g.e., s. 43); Önge (Yılmaz Önge, "Çankırı Darüşşifası", Vakıflar Dergisi, Vakıflar Gen. Müd. Yay., S. V, Ank. 1962, s. 251- 255)'de Çankırı Darüşşifası hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir.
- 36.Ataseven, a.g.e., s. 157-161.
- 37.Yurt Ansiklopedisi, s. 2387.
- 38.Süheyl Ünver, "Edirne Darüşşifası Tarihi", İ. Ü. Tıp Fakültesi Tıp tarihi Enstitüsü Tıp Tarihi Arkivi, C. V, No: 18, İst. 1940, s. 80-82.
- 39.1492 tarihli vakıfnamesine göre çalışanları şöyledir; 1 Reis-i etibba günde 30 akça, 2 Tabib herbiri için günde 10 akça, 2 Kehhal herbiri için günde 7 akça, 1 Katib günde 4 akça, 4 Hizmetçi herbiri için günde 3 akça, 1 Eczacı günde 6 akça, 1 Vekilharç günde 4 akça, 1 Kilerdar günde 4 akça, 2 Aşçı herbiri için günde 3 akça, 1 Ferraş günde 3 akça, 1 Gassal günde 3 akça, 1 Kapıcı günde 3 akça, 1 Hizmetçi günde 3 akça alacaklardır. (O. Şevki Uludağ, "Osmanlı Tababeti II", Türk Tarihi Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri, Seri II, No: 16, İst. 1935, s. 14, 15.).
- 40.Yurt Ansiklopedisi, İst. 1982, s. 2388.

TÜRK TIP KURUMLARI

41. İsmet Kayaoğlu, "Selçuklu Vakıflarına Genel Bir Bakış", II. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984 (Konuşmalar-Tebliğler), Vakıflar Gen. Müd. Yay., Ank. 1985, 24-25.
42. Ali Saim, İstanbul ve Eski Eserleri, İst. 1933, s. 46.
43. P. G. İnciciyan, XVIII. Asırda İstanbul, Çev.: Hrand D. Andreasyan, İst. 1956, s. 156.
44. İnciciyan, a.g.e., s. 124.
45. İnciciyan, a.g.e., s. 109.
46. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 1218, No: 1164.
47. İbrahim Peçevi, Tarih-i Peçevî, Çev.: Murat Uraz, İst. 1968, s. 224-228.
48. B. N. Şehsuvaroğlu, "Osmanlı Tababetinde Garplılaşıma Cereyanları", İ. Ü Tıp Tarihi Enstitüsü Çalışmaları, Tıp Fakültesi Mecmuası, C. XIX, S. II, İst. 1956, s. 192.
49. 1799 tarihinde Levend Çiftliği Hastahanesi, 1809 tarihinde Taksim'de Topçular, 1828 tarihinde Cebecihane, 1832 tarihinde Üçüncü Alay, 1834 tarihinde Mabeyn, 1834 tarihinde Hassa Askeri Hastahanesi, 1835 tarihinde Humbarahane, 1835 tarihinde Tophane, 1836 tarihinde Maltepe veya Topkapı, 1837 tarihinde Tersane'de Sakızağacı veya Bahriye, 1837 tarihinde Edirnekapı'da Guraba, 1838 tarihinde Karadeniz Boğazında Büyük Limanda Askeri Hastahane, 1838 tarihinde Galatasaray'da Tıphane Hastahaneleri bulunmaktadır. Şehsuvaroğlu'nun verdiği diğer bir listede ise şu hastahaneler görülmektedir; 1722 tarihinde Eski Saray Hastalar Dairesi, Galatasaray Hastalar Dairesi, İbrahim Paşa Sarayı Hastalar Dairesi, Topkapı Sarayında Esi Enderun Hastahanesi, 1769 tarihinde Yeni Sarayda Hastagân Ocağı, Topkapı Sarayı Haremde Cariyeler Hastahanesi, Topkapı Sarayı Değirmen Kapısında bir Hastahane vardır (Şehsuvaroğlu, İstanbulda 500.... s. 63-65).
50. Deniz Müzesi Arşivi, Mektubî Defteri (10 Mayıs 1845), No: 1 A, s. 21.
51. Deniz Müzesi Arşivi 1845, s. 90.
52. Süheyl Ünver, "Fatih Külliyesine Aid Diğer Mühim Bir Vakfiye", Vakıflar Dergisi, S. I, Ank. 1938, s. 71-81.
53. Süheyl Ünver, "Fatih Külliyesine Aid ", s. 71-81
54. Uludağ, "Osmanlı Tababeti II", s. 12-14.
55. İsmail H. Baykal, "Enderun Mektebi Tarihi-Kuran: Fatih Sultan Mehmed", İstanbul Fatih Derneği, S. 20, C. I, Halk Basımevi, İst. 1953, s. 89-97.
56. Baykal, a.g.e., s. 89-97.
57. Baykal, a.g.e., s. 89-97.
58. Ataseven, a.g.e., s. 157-161.
59. Şehsuvaroğlu, İstanbulda 500.... s. 67-70.
60. Ataseven, a.g.e., s. 157-161.
61. Şehsuvaroğlu, İstanbulda 500... s. 63-65.
62. Ataseven, a.g.e., s. 157-161; Süleymaniye Darüşşifası kadrosu da şöyledir; 1 Reis-etibba günde 30 akça, 1 İkinci tabip günde 15 akça, 1 Üçüncü tabip günde 10 akça, 1 Kehhal günde 6 akça, 1 Kehhal günde 3 akça, 1 Cerrah günde 6 akça, 1 Cerrah günde 3 akça, 1 Uşşab günde 4 akça, 2 Eczacı beheri için günde 3 akça, 1 Kilerci günde 4 akça, 1 Vekilharç günde 4 akça, 1 Katip günde 5 akça, 1 Tabbah-ı eşribe günde 3 akça, 1 Tabbah-ı et'ime günde 3 akça, 1 Kasekeş günde 3 akça, 4 Kayyim beheri için günde 3 akça, 2 Ferraş günde 3 akça, 2 Abrizci günde 3 akça, 2 Çamaşırırcı günde 3 akça, 1 Berber günde 3 akça, 1 Tellak günde 3 akça alacaklardır. İlaç hazırlanması için günde 300 akça tahsis edilmiştir. Süleymaniye Darüşşifası'nın en son ikinci ve üçüncü tabibleri olan Seyid Ahmed ve Mustafa Efendiler 1821 ve tabib Ebubekir Efendi b. Hasan dahî 1829 senesinde tayin edilmişlerdir. Darüşşifanın en son tabib-i hassası olan Mehmed Zafer Efendi ise 1831'de tayin olunmuştur (Uludağ, "Osmanlı Tababeti II", s. 15-17).
63. Ataseven, a.g.e., s. 157-161.
64. Ataseven, a.g.e., s. 157-161.
65. Ataseven, a.g.e., s. 157-161.

TÜRK TIP KURUMLARI

66. İlhan Akçay, "Anı'da Türk Eserleri", Türk Kültürü, Kars Armağanı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., S. 22, Ank. 1964, s. 155.
67. Ataseven, a.g.e., s. 157-161.
68. Şerare Yetkin, "Anadolu'da Selçuklu Şifahaneleri", Türk Kültürü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Yıl 1, S. 1-12, Ank. 1962-63, s. 23-31.
69. Süheyl Ünver, "Türk Tababeti Tarihi", İ. Ü. Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü, Türk Tıp Tarihi Arkivi, S. XI, İst. 1938, s. 17-23.
70. Ataseven, a.g.e., s. 157-161.
71. Gürkan, a.g.e., s. 37-39.
72. Oktay Aslanapa, Anadolu'da İlk Türk Mimarisi, Başlangıcı ve Gelişmesi, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ank. 1991, s. 25, 26.
73. Buna göre her iki medresenin vakıfları şunlardır; Talas Köyü'nün malikanesi, Erkilet Köyü'nün malikanesi, Yozgat Köyü malikanesinin üçte bir hissesi, Acı Kuyu mezarası, Saslu mezraasının malikanesi, Sultan Hamamının senelik ihalesinden alınan 8520 akçe, Hamamın darüşşifa yanındaki arsasının icarından alınan 50 akçe, Gıyasiye Medresesinin yanındaki arsanın senelik icarından alınan 30 akçadır. Darüşşifanın görevlileri ve ücretleri de şöyledir; evkaf kayıtlarına göre Darüşşifa Medresesi ile Gıyasiye Medresesi'nin 1584 yılında birer müderrisi olup her birine günlük 20'şer akça ücret tahsis edilmiştir. Öğrencilerin her birine günlük 8 akça, vakıf gelirini toplayan cabiye (tahsildar) günlük 2 akça ayrılmıştır. Medreselerin yıllık geliri 43. 643 akçe olduğuna göre her iki medresenin tahminen beşer öğrencisi vardır (Refet Yinanç, "Kayseri ve Sivas Darüşşifalarının Vakıfları", Belleten, XLVIII, Ank. 1985, s. 299-307.
74. Ünver, "Türk Tababeti Tarihi", s. 6-13.
75. Ünver, "Türk Tababeti Tarihi", s. 17-23.
76. Ünver, "Türk Tababeti Tarihi", s. 6-13.
77. Ataseven, a.g.e., s. 157-161.
78. Gürkan, a.g.e., s. 45.
79. Topkapı Sarayı Arşivi 1524 (931), No: 6460.
80. Süheyl Ünver, "Konya Aksaray Darüşşifa Medresesine Ait Bir Vesika", Türk Tıp Tarihi Arkivi, C. V, No: 18, İst. 1940, s. 72-74.
81. Ataseven, a.g.e., s. 157-161.
82. Aydın Sayılı, "Bir Kütahya Hastahanesi-A Hospital in Kütahya", Belleten, C. XII, S. 47, Ank. 1948, s. 679-680.
83. Gürkan, a.g.e., s. 37-39.
84. Buna göre: "gelen misafirlerün atına yine üç güne dek yem veriler, andan girü anda olan misafürlere ve mücavirlere adetinde aşı ve ekmeği ilkin anlara bol vireler, andan sonra girü kalanı vireler, ve dahi anda kim ki hasta olası olursa ana hekim getüreler, ilaç ittüreler ve hekim hakkın vireler ve edviye parasın vireler" (İsmet Kayaoğlu, "Selçuklu Vakıflarına Genel Bir Bakış", II. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984 (Konuşmalar-Tebliğler), Ank. 1985, s. 24, 25).
85. Kayaoğlu, a.g.e., Aynı sayfalar.
86. Ataseven, a.g.e., s. 157-161.
87. Çağatay Uluçay-İbrahim Gökçen, Manisa Tarihi, Manisa Halkevleri Yay., S. V, İst. 1939, s.51.
88. S. Ünver (Ünver, "Türk Tababeti Tarihi", s. 17-23) bu vesikaların numaralarını vermektedir; Tıb 1090-1967 tarihli vesika, Tıb 484, Tıb 581, Tıb 772 ve Tıb 229.
89. Şehsuvaroğlu, İstanbul'da 500.. s. 9-14.
90. Ünver, "Türk Tababeti Tarihi", s. 6-13.
91. Süheyl Ünver-H. Bayrı, "Artukoğulları ve Mardindeki Hastahaneleri", İ. Ü Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü, Türk Tıp Tarihi Arkivi, S. 21, C. VIII, İst. 1941, s. 27-32.

TÜRK TIP KURUMLARI

- 92.İ. Hakkı Konyalı, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Annesi Hafsa Sultan'ın Vakfiyesi ve Manisadaki Hayır Eserleri", Vakıflar Dergisi, S. VIII, Ank. 1969, s. 55.
- 93.Ataseven, a.g.e., s. 157-161.
- 94.Vakfiyeye göre Sivas Darüşşifası'nın Selçuklu devrindeki vakıfları şunlardır; Konya'da şehrin dışında bir bostan, Konya'ya bağlı Cenne Kasabası'nın Beytekin Köyü'nde anbarı ve ahırını ile tek su gözlü bir değirmen, Ereğli'de şehrin dış mahallesinde Türkmenler Çarşısı'nda 30 dükkan, Aksaray'a bağlı Mermindi diğer adı ile Rumiye Köyü, Kayseriye bağlı Efker (Bahçeli) Köyü, Kayseri'ye bağlı Mancusun (Yeşilyurt) Köyü yakınında Engür Gölü Köyü'ne komşu Efker Köyü'nde yedi parça arazi, Malatyaya bağlı Saman Köyü, Tokata bağlı Ebigül Köyü, Sivas'a bağlı Horhun (Düzyayla) Köyü, Sivas'a bağlı Kömür Köyü, Sivasın Kan-âbad Nahiyesinde Koymad Divanisi, Sivas'da manifaturacılar (bezzaz), terziler, ayakkabıcılar çarşısında 78 dükkan (Yinanç, a.g.e., s. 299-307.
- 95.Yinanç, a.g.e., s. 299-307.
- 96.Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Evkaf, 1283, Anadolu Defteri s. 290; (Ünver, "Türk Tababeti Tarihi", s. 17-23.).
- 97.Ünver, "Türk Tababeti Tarihi", Aynı sayfalar.
- 98.Aslanapa, Anadolu'da İlk Türk , s. 25, 26.
- 99.A. Saim Ülgen, "Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası", Vakıflar Dergisi, S. V, Ank. 1962, s. 94.
- 100.Yetkin, "Anadoluda Selçuklu ", s. 23-31.
- 101.Ünver, "Türk Tababeti Tarihi", s. 6-13.
- 102.M. Fahreddin Başel, Sivas Bülteni, Sivas 1935, s. 41-42.
- 103.O. Aslanapa, Türk Sanatı II-Anadolu Selçuklularından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar, M. E. Basımevi, İst. 1973, s. 29.
- 104.Ataseven, a.g.e., s. 157-161.
- 105.Bunlar; Tıb 239-1713, Tıb 421-1784, Tıb 796-1783 ve 1811 tarihli vesikalardır, (Ünver, "Türk Tababeti Tarihi", s. 17-23).
- 106.Gürkan, a.g.e., s. 45.
- 107.Şehsuvaroğlu, İstanbul'da 500 Yıllık , s. 9-14).
- 108.Hamit Soylu, "Türkiyedeki Akıl Hastahanelerinin Tarihçesi ve Bugünkü Durumu", Tıp Dünyası, C. 40, SII, İst. 1967, s. 93-104.
- 109.Soylu, a.g.e., Aynı sayfalar.
- 110.Soylu, a.g.e., Aynı sayfalar.
- 111.Soylu, a.g.e., Aynı sayfalar.
- 112.Bu sıralama; memleket esas alınarak yapılmış bir alfabetik sıralamadır.
- 113.Abadi, a.g.e., s. 781.
- 114.Abadi, a.g.e., s. 782.
- 115.Abâdî, (Abâdî, a.g.e., s. 782) müellifin bu bilgiyi Kitabü'l-Rihle, (s. 247)'den aldığını belirtmektedir.
- 116.Şehsuvaroğlu, İstanbulda 500 Yıllık ", s. 63-65.
- 117.Soylu, a.g.e., Aynı sayfalar.
- 118.Soylu, a.g.e., Aynı sayfalar.
- 119.Şehsuvaroğlu, İstanbulda 500 Yıllık ", s. 87, 88.
- 120.Şehsuvaroğlu, İstanbulda 500 Yıllık ", s. 63-65.
- 121.Ataseven, a.g.e., s. 157-161.
- 122.Uludağ, "Osmanlı Tababeti II", s. 18, 19.
- 123.Soylu, a.g.e., s. 93-104.

- 124.Uludağ, "Osmanlı Tababeti II", s. 19, 20.
- 125.Osman Nuri, Mecelle-i Umur-ı Belediye, C. IV, İst. 1933, s. 362.
- 126.Soylu, a.g.e., s. 93-104.
- 127.Soylu, a.g.e., s. 93-104.
- 128.Nuri, a.g.e., s. 361.
- 129.Ataseven, a.g.e., s. 157-161.
- 130.Vakıfnamesine göre çalışanlarının kadroları şöyledir; 1 Tabib "Reis" günde 25 dirhem, 1 Tabib günde 10 dirhem, 1 Göz tabibi günde 6 dirhem, 1 Göz tabibi yamağı günde 2 dirhem, 1 Cerrah günde 5 dirhem, 2 Eczacı beheri için günde 3 dirhem, 1 Katip günde 3 dirhem, 1 Vekilharç günde 3 dirhem, 1 Uşşab günde 3 dirhem, 2 Aşçı beheri için günde 3 dirhem, 2 Eczacı yamağı beheri için günde 3 dirhem, 4 hastabakıcı beheri için günde 3 dirhem, 2 Taharetçi beheri için günde 3 dirhem, 1 Çamaşırıcı günde 3 dirhem, 1 Gassal günde 3 dirhem, 3 Süpürücü günde 3 dirhem, 1 Kapıcı günde 3 dirhem. Bu kadar geniş bir kadroya sahip olmasına rağmen bu tesis ancak 20 yataklı idi (Nuri, a.g.e., s. 364.).
- 131.Abâdî, a.g.e., s. 783.
- 132.Süheyl Ünver, Türkiye Eczacılık Tarihi, İst. 1952, s. 6.
- 133.Gürkan, a.g.e., s. 36.
- 134.Ataseven, a.g.e., s. 157-161.
- 135.1492 tarihli vakıfnamesine göre çalışanları şöyledir; 1 Reis-i etibba günde 30 akça, 2 Tabib beheri için günde 10 akça, 2 Kehhal beheri için günde 7 akça, 1 Katib günde 4 akça, 4 Hizmetçi beheri için günde 3 akça, 1 Eczacı günde 6 akça, 1 Vekilharç günde 4 akça, 1 Kilerdar günde 4 akça, 2 Aşçı beheri için günde 3 akça, 1 Ferraş günde 3 akça, 1 Gassal günde 3 akça, 1 Kapıcı günde 3 akça, 1 Hizmetçi günde 3 akça (Uludağ, "Osmanlı Tababeti II", s. 14, 15); bu konuda Evliya Çelebi'de de önemli kayıtlar bulunmaktadır (Evliya Çelebi, a.g.e., s. 468.).
- 136.Ataseven, a.g.e., s. 157-161.
- 137.Süheyl Ünver, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Zamanında Vakıf Hastahanelerinin Bir Kısımına Dair" Vakıflar Dergisi, S. I, Ank. 1938, s. 17-23.
- 138.Uludağ, "Osmanlı Tababeti II", s. 19, 20.
- 139.Nuri, a.g.e., s. 362.
- 140.Ataseven, a.g.e., s. 157-161.
- 141.Osman Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, İst. 1939, s. 204-206.
- 142.Ergin, a.g.e., Aynı sayfalar.
- 143.Uludağ, "Osmanlı Tababeti II", s. 22.
- 144.B. N. Şehsuvaroğlu, İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız, İst. 1953, s. 93.
- 145.Şehsuvaroğlu, a.g.e., s. 22.
- 146.Şehsuvaroğlu, a.g.e., s. 63-65.
- 147.İ. Hakki Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. II, Ank. 1975, s. 640-642.
- 148.Ataseven, a.g.e., s. 157-161.
- 149.Süheyl Ünver, "Türk Tababeti Tarihi", İÜ Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi Enstitüsü, Türk Tıp Tarihi Arkivi, S. XI, İst. 1938, s. 17-23.
- 150.Ünver, "Artukoğulları ve Mardin'deki ", s. 15.
- 151.Ataseven, s. 157-161.
- 152.Uzunçarşılı, a.g.e., s. 601.
- 153.Saim Ahmet Erkun, Türk Tababeti Tarihine Genel Bir Bakış, İst. 1935, s. 48.
- 154.Erkun, a.g.e., s. 64.

TÜRK TIP KURUMLARI

155.Uludağ, "Osmanlı Tababeti II", s. 54-56.

156.Uludağ, "Osmanlı Tababeti III", s. 94, 95.

157.1689-1785 yılları arasında İstanbul'da açılan cerrah dükkanlarının listesi şöyledir; Küçük Mustafa Paşa'da Cerrah Hacı Mahmud'un dükkanı, Çukurçeşme'de Tersane Cerrahı Hasan'ın dükkanı, Divanyolu'nda Cerrah Cane Lotiye'nin dükkanı, Balkapanı'nda Cerrah Cuvan'ın dükkanı, Saraçhane Başında Erskayno'nun dükkanı, Unkapanı'nda Cerrah Mosoca'nın dükkanı, Galata'da Mikel Cerrahın dükkanı, Galata'da Cerrah Nikola'nın dükkanı, Galata'da Anton'un dükkanı, Galata'da Cerrah Cerci'nin dükkanı, Galata'da Dimitri'nin dükkanı, Halıcılar Köşkünde Anton Kreto'nun dükkanı, Divanyolu'nda Cerrah Yanaki'nin dükkanı, Acıhamam'da Cerrah Corci'nin dükkanı, Eskisaray yanında Cerrah Anton'un dükkanı, Galata'da Cerrah Çaper'in dükkanı, Tophane'de Cerrah Abdullah'ın dükkanı, Sultan Bayezid'de Cerrah Paskal'ın dükkanı, Mahmud Paşa'da Cantil'in dükkanı, Unkapanı'nda Cerrah Mosocandardi'nin dükkanı, Tophane'de Pervin Çon'un dükkanı, Kasımpaşa'da Cerrah Yorgaki'nin dükkanı, Pištahtacılar İçinde Cerrah Cuan'ın dükkanı, Darphane başında Merkenkon Cerrahın dükkanı, Odunkapısı'nda Cerrah İstamat'ın dükkanı, Eskisaray yanında Haron Cerrahın dükkanı, Cerrah Doşen, Divanyolu'nda Cerrah Yasef'in dükkanı. (A. Refik, Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı, İst. 1988, s. 28-30).

158.Bu yüzyılın seyyahı Evliya Çelebi; ispençiyarlar, güllapçılar, macuncular, meşrubat-ı deva esnafı hakkında şu bilgiyi vermektedir: "Esnaf-ı meşrubat-ı deva; dükkan 500, neferat 600, pirleri tabib Ali b. Süfyani Sevrî'dir. Dükkanları ekseriya Bayezid'de, Hocapaşa kurbünde Meydancık Mahallesinde ve Galata'dadır. İşleri lisanı sever, hindiba, köknar, nane, za'ter gibi edviyenin arakini çıkarıp günagün şişelere koyarak dükkanlarını tezyin etmektir. Bu edviye guzata gazada gayet lüzumludur. Esnaf-ı İспенçiyariyan; yani ot buluciyar pirleri Hz. Lokmandır. Ruy-u Arz'da Cenab-ı İzzet ne kadar nebat halkeylediyse cümlesine lisan verüp ben filan derde devayım deyü Hz. Lokman'a söylemiştir. Hazret asrındaki pirleri zünnunu Mısır'dır... Bu oğçular, pazar kurup labada kökü, hindiba kökü, lisan-ı sevr kökü, garikon kökü, meyan kökü, za'ter kökü ve daha binlerce deva otlarını cem edüb satarlar. Esnaf-ı Bidükkânî Tutyaciyan; 100 Neferat'tan, Esnaf-ı Macunciyar; 300 Dükkan, 500 Neferat, pirleri Fisagores tevhididir. Peygamber zamanında pirleri Übeyd Attar'dır. Esnaf-ı Gullapçıyan; 41 Dükkan, 70 Neferat'tan oluşur. Edirneli hatunlarımızdan bir kısmı da dükkanlarda buhur suyu, mai kaidi, güllap, mai anber, asilbend, mai verd, mai yasemin misillü itriyat makulesi tayyibeler satarlar" (Ünver, Türkiye Eczacılık , s. 4-18.).

159.Ünver, Türkiye Eczacılık , s.4-18

160.Ünver, Türkiye Eczacılık , s.4-18

161.Ünver, Türkiye Eczacılık , s.4-18

162.Uludağ, "Osmanlı Tababeti II", s.57.

163.Uludağ, "Osmanlı Tababeti II", s.58.

164.Uludağ, "Osmanlı Tababeti II", s.58.

165.Uludağ, "Osmanlı Tababeti II", s.58.

166.Uludağ, "Osmanlı Tababeti II", s. 60.

167.Uludağ, "Osmanlı Tababeti II", s. 60.

168.Ünver, Türkiye Eczacılık , s. 4-6.

169.Evliya Çelebi, a.g.e., s. 163.

170.A. Refik, Onikinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı, İst. 1988, s. 106, 107.

171.Refik, Onuncu Asr-ı , s. 62-64.

172.Refik, Onikinci Asr-ı, s. 37, 38.

173.Refik, Onikinci Asr-ı, s. 136-137.

174.Abadi, a.g.e., s. 783.

175.Reşit İskenderoğlu, "İlim ve Kültür Müesseseleri Yönü İle Vakıflar", II. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984 (Konuşmalar-Tebliğler), Ank. 1985, s. 37-40.

176.Erdoğan Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, Ank. 1991, s. 181, 185, 186.

TÜRK TIP KURUMLARI

- 177.A. Shalabî, "Tarik al-Tarbiyya al-İslamiyya", Histoire de l'education İslamique, Caire 1977, s. 134.
- 178.Abâdî, a.g.e., s. 783-790.
- 179.Aydın Sayılı, "Bizde Tıp Öğretimi Üzerine", Belleten, C. XXXV, S. 138, Ank. 1971, s. 231.
- 180.Sayıli, "Bizde Tıp ", s. 231-234.
- 181.Sayıli, "Bizde Tıp , s. 231-234.
- 182.Oktay Aslanapa, "Ortaçağ'ın En Eski Yatılı İlim ve Kültür Müesseseleri", Türk Kültürü, Yıl I, S. I-XII, Ank. 1962, s. 34.
- 183.Erkun, a.g.e., s. 40.
- 184.Akok, "Anadolu Selçuklu , s. 209.
- 185.Shalabi, a.g.e., s.359.
- 186.Shalabi, a.g.e., s.134.
- 187.Shalabi, a.g.e., s.295.
- 188.Mehmed Arif, Devlet-i Osmaniye'nin Tesis ve Takarrürü Devrinde İlim ve Ulema, İst. 1222, s. 143.
- 189.Uludağ, "Osmanlı Tababeti III", s. 3.
- 190.Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, C. I, Matbaa-i Osmaniyye, İst. 1309, s. 87.
- 191.Osman Şevki Uludağ, Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi, İst. 1925, s. 81.
- 192.Uludağ, Beşbuçuk Asırlık , s. 142.
- 193.Süheyl Ünver, "Fatih Külliyesine Aid Diğer Mühim Bir Vakfiye", Vakıflar Dergisi, S. I, Ank. 1938, s. 39.
- 194.Evliya Çelebi, Seyahatname, İst. 1971, s. 467, 468.
- 195.Refik, Onikinci Asr-ı , s. 30.
- 196.Aydın Sayılı, "The Emergence of the Prototype of the Modern Hospital in Medieval Islam", Belleten, C. XLIV, S. 174, Ank. 1980, s. 279-286.
- 197."Fatih Mehmed II Vakfiyeleri", Türk Vakıfları, Vakıflar Genel Müd. Yay., No. I, Ank. 1948, s. 39-46.
- 198.İlmiye Salnamesi, İst. 1334, s. 645.
- 199.Süheyl Ünver, Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı, İst. 1946, s. 61, 62, 87, 90.
- 200.V. Bernhard Stern, Medizin Aberglaube und Geschlechtsleben in der Türkei, Berlin 1903, s. 33.
- 201.Uludağ, "Osmanlı Tababeti II", s. 5.
- 202.Purstgall Joseph von Hammer, Osmanlı Devleti Tarihi, C. VII, İst. 1984, s. 65.
- 203.Uludağ, "Osmanlı Tababeti II", s. 22-26.
- 204.Uludağ, a.g.e., Aynı sayfalar.
- 205.Uludağ, a.g.e., s. 6.
- 206.Uludağ, Beşbuçuk Asırlık , s. 101, 102.
- 207.Uludağ, a.g.e., s. 107.
- 208.Nil Akdeniz Sarı, "Osmanlılarda Tıphanenin Kuruluşuna Kadar Tıp Eğitimi", IX. Türk tarih Kongresi, Ank. 1989, s. 1279, 1280.
- 209.Uludağ, "Osmanlı Tababeti II", s. 4, 5.
- 210.Muallim Cevdet, "Sivas Darüşşifası ve Vakfiyesi ve Tercümesi", Vakıflar Dergisi, S. I, Ank. 1938, s. 35-38.
- 211.Uludağ, a.g.e., Aynı sayfalar.
- 212.Hikmet Turan Dağlıoğlu, 1558-1589 Onaltıncı Asırda Bursa, Bursa 1940, s. 96.
- 213.Mustafa Koçi Bey, Koçi Bey Risalesi, C. I, İst. 1303, s. 68, 69.

TÜRK TIP KURUMLARI

- 214.Osman Şevki Uludağ, "Yine İlk Tıphane ve Rum Tıbbiye Mektebi", Tıp Dünyası, C. XIII, İst. 1940, s. 4365-4368.
- 215.A. İhsan Gencer, "İstanbul Tersanesinde Açılan İlk Tıp Mektebi", Tıp Fakültesi Mecmuası, S. 41, Ank. 1978, s. 732-747.
- 216.Gencer, a.g.e., Aynı sayfalar.
- 217.Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 1805, No: 1252.
- 218.Arslan Terzioğlu, "Kırım Harbi Esnasında Osmanlı Hastahaneleri ve Dünya Hastahaneçiliğine Etkileri", Tarih ve Toplum, S. 85, Ank. 1991, s. 39.
- 219.Ünver, "Süleymaniye Külliyesinde., s. 204
- 220.Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 1840.
- 221.Erkun, Türk Tababeti , s. 8-63.
- 222.Erkun, a.g.e., Aynı sayfalar.